

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2021 / 1: 103-152.

BATI UYGUR KAĞANLIĞI VE ÖTESİNDE BUDİZM*

Jens WILKENS**

Çeviri: Buket N. KIRMIZIGÜL***

Arzu ARICAN****

Kerime ÇALIŞ*****

Önsöz¹

Bu sayıda yer alan makalelerin bir kısmının dayandığı çalıştayda, Budizm'in İç Asya tarihindeki bozkır imparatorlukları denilen çeşitli imparatorluklarda yayılmasını ele aldık. Çalışmamın konusuna değinmeden önce, bu bozkır imparatorluklarının güçlü Çin hanedanlarıyla ilişkilerini konu alan bilimsel literatürde tam bir uzlaşma olmadığı gerçeğine dikkat çekmek istiyorum. Barfield,

* Bu makale, “Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond” adıyla, *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, Ed. Carmen Meinert, Dynamics in the History of Religions, Volume: 8, Brill, 2016, ss. 189-249’da kitap bölümü olarak yayımlanmıştır. Bu çeviri için yazarından izin alınmıştır.

** Dr., Göttingen Academy of Sciences and Humanities (Almanya). E-posta: jens.wilkens@phil.uni-goettingen.de / ORCID-ID: 0000-0002-5110-0533.

*** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-Posta: buketkirmizigul@gmail.com / ORCID ID: 0000-0003-0969-534X.

**** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-Posta: arcanarzu.07@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-6144-6298.

***** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-Posta: kerimecaliss@gmail.com / ORCID ID: 0000-0001-9116-6409.

¹ Bu makalede Eski Uygur (EU) kaynaklarına atıf yapılırken kullanılan işaretler şu şekildedir: köşeli parantez [] : tamir edilmiş metinler; parantez () : eksik yazımlar. Çevirimde tamir edilmiş metne karşılık gelen kısımlar köşeli parantez içine alınmışken, açıklayıcı eklemeler parantez içinde verilmiştir. Alt simge olarak yazılan 2 bir eş anlamlı bileşiği gösterir. Onarılmamış olan, kısmen korunmuş sözcükler, küçük harflerle transliterasyon olarak verilmiştir.

bozkır imparatorluklarını, deyim yerindeyse “parazitik”² biçimde bağlı oldukları Çin hanedanlığının askerî yayılması nedeniyle “ikincil bir fenomen olarak ortaya çıkan”³ “gölge imparatorluklar” olarak adlandırmıştır. Ancak Michael R. Drompp, bu modelin ayırım gözetmeksizin bütün durumlar için uygulanamayacağını ikna edici bir şekilde göstermiş ve bu konuda çeşitli argümanlar ileri sürmüştür. Bu argümanlardan en önemlisi Birinci Türk İmparatorluğu’nun (551/552) bir güç olarak ortaya çıkışının, Çin’in 589 yılında Sui Hanedanlığı (589-618, 隋) altında birleşmesinden 30-40 yıl öncesinde gerçekleşmiş olmasıdır.⁴ Bozkır Uygur İmparatorluğu ya da Uygur Kağanlığı olarak bilinen Moğolistan’daki Uygur İmparatorluğu’nun (745/840) Çin hâlâ güçlü ve birleşikken⁵ ortaya çıktığı, bununla birlikte siyasi nüfuzunun doruğuna, An Lushan İsyanı (755-763, 安祿山) sırasında Tang Hanedanlığı (618-907, 唐) neredeyse çökme noktasına geldiğinde ulaştığı da doğrudur.⁶ Bir taraftan bozkır imparatorlukları sadece ekonomik olarak değil siyasi olarak da Çin’e bağlıdır ve bu durum Kırgızların *täŋri* –Türklerin ve Uygurların gök tanrısının adı⁷– teriminin bir kraliyet unvanı olarak kullanılması için Tang hanedanından izin istemesinde (ki Tang bunu reddetmiştir) açıkça görülmektedir. Diğer taraftansa bozkır imparatorluklarının boy ilişkilerine dayanan ve yöneticinin kişisel karizmasına ve askeri başarılarına bağlı kendi iç toplumsal dinamikleri vardı.

Çeşitli iç ve dış faktörler, göçebe bozkır imparatorluklarının kurulmasına ve dağılmasına yol açmıştır. Moğolistan’daki Doğu Uygur İmparatorluğu, 779’da Bügü Kağan’ın suikastiyle sonuçlanan Maniheizm karşıtı bir hareketle zayıfladı. Boylarla siyasi gruplar arasındaki mücadeleler imparatorlukta istikrarsızlığa neden oldu ve en sonunda imparatorluk Kırgızlar tarafından 840’ta yıkıldı. Bu “devlet” oluşumları, kağanlığın Doğu ve Batı olarak iki kanada bölünmesi⁸, siyasi merkezin Moğolistan’daki Orhun vadisinde⁹ kurulması ya da yeni kurulan devletin öncekinin yıkılışına neden olmuş olmasına rağmen belirli unvanlarının¹⁰ kullanılması gibi birçok yönden, yerini aldıkları devletlerin kültürel örüntülerini korumuşlardır.

² Barfield, Thomas J., “The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomand Frontier,” *Empires: Perspectives from Archeology and History*, ed. Susan E. Alcock vd. (Cambridge vd.: Cambridge University Press, 2011), 10-41.

³ Barfield, “Shadow Empires,” 34.

⁴ Drompp, Michael, “Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6th to 9th Centures),” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58.1 (2005): 101-111.

⁵ Drompp, “Imperial State Formation,” 105.

⁶ Drompp, “Imperial State Formation,” 103.

⁷ Drompp, Michael, “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After AD 840,” *Journal of the American Oriental Society* 119.3 (1999): 400a.

⁸ Bu bölünme ilk kez Xiongnu 匈奴 [Hun] döneminde tespit edildi.

⁹ Kırgızlar, Uygurları mağlup ettikten sonra bu İç Asya geleneğini terk etmek zorunda kaldı (Türk, Uygur, belki Hun ve Rouran, ardından Moğol). Krş. Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition”. Daha öncesine ait birçok çalışma hatalı bir şekilde, Kırgızlar’ın Orhun vadisinde yönetici olarak Uygurların yerini aldığını ifade etmiştir. Drompp, Çin kaynaklı materyallere dayanarak, durumun böyle olmadığını gösterdi. Orhon Vadisi üzerindeki daimi bir kontrolden kaçınmanın olası nedenlerinden biri olarak, Drompp, Yukarı Yenisey’in “Moğol bozkırlarına kolayca aktarılamayacak” olan karma ekonomisi olduğunu düşünür (Drompp, “Breaking the Orkhon tradition,” 402).

¹⁰ Krş. Rybatzki, Volker, “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions,” *Central Asiatic Journal* 44.2 (2000): 205-292.

Kültürel örüntülerin devamlılığı sırasıyla Rouran (柔然)¹¹ İmparatorluğu'nun yerine geçen Birinci Türk İmparatorluğu'nda ve Türk kökenli Basmillerin yardımıyla İkinci Türk İmparatorluğu'nun yerine geçen Uygurlarda görülebilmektedir. Bu nedenle, siyasi değişimler sembolik düzeyde kültürel süreklilik ile örtüşmektedir. Uygur kağanı Bügü Kağan'ın Maniheizme geçmesi (761/2 civarında), göçebe geleneğinden kasıtlı bir kopuştu ve bunun ardından eski inanç ve ibadet şekilleri resmî olarak terk edildi. Maniheizmin resmî din olarak kabul edilmesiyle Uygurlar, bozkırda çok etkili ve tam anlamıyla uluslararası olan bir dini destekleyen yeni bir güçlü devlet kimliği oluşturdular. Kuşkusuz, Soğdların kontrolünde bulunan, eski Orta Asya'daki Maniheizm ticaret ağından da yararlandılar. Bunun yanında Türk halklarının tarihindeki bir diğer önemli kültürel kazanımından da söz etmek gerekir: Doğu Uygur İmparatorluğu'yla başlayan kentleşme süreci, Tarım Havzası'ndaki yerleşik kent kültürü ile yakından bağlantılı olan Budizm'in yayılmasının önünü açmıştır.

1. Genel Giriş

Türk dilli halkların Budizm'i ilk ne zaman benimsedikleri bilinmiyor.¹² *Nirvanasutra*'nın Eski Türk diline yapıldığı iddia edilen çevirisinin yanında, Kapişalı Budist Rahip Jinagupta'nın (528-605) Kağan Ta Bo'nun (他鉢)¹³ sarayındaki faaliyetleri, Çin kaynaklarında 6. yüzyıl için belgelenmiş en önemli olaydır.¹⁴ Ancak bu bilginin güvenilirliğini değerlendirmek zordur, çünkü o döneme ait Eski Türkçe yazılı bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁵ Birinci Türk İmparatorluğu'nda idari işlerde resmî dil olarak Soğdca kullanıldığı için, metnin Türk (突厥=Türk / Türküt) diline çevrildiğine dair düşülen not ile, Soğd dili kastedilmiş olabilir.¹⁶

¹¹ Ruan Ruan (蠕蠕) olarak da bilinmektedir. Bu konfederasyon için bkz. Kradin, Nikolay N., "From Tribal Confederation to Empire: The Evolution of the Rouran Society," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58.2 (2005): 149-169.

¹² Annemarie von Gabain, 1954'te yayınlanan ve o zamandan beri sıklıkla alıntı yapılan meşhur makalesinde Birinci Türk İmparatorluğu'nu ele alan Çin kaynakları üzerine genel bir değerlendirmesini sundu. Krş. von Gabain, Annemarie, "Buddhistische Türkenmission," *Asiatica: Festschrift Friedrich Weller. Zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden, Kollegen und Schülern*, ed. Johannes Schubert ve Ulrich Schneider (Leipzig: Harrassowitz, 1954), 161-173. Klimkeit'in 1990 tarihli makalesi, aslında, bazı bölümlerde von Gabain'in çalışmasının bir tür açıklamasıdır. Bkz. Klimkeit, Hans-Joachim, "Buddhism in Turkic Central Asia," *Numen* 37.1 (1990): 53-69.

¹³ Laut, Jens Peter, *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1986), 2, Çince Ta bo için Tapar adını verir. Son araştırmalara göre, kağanın adı Tatpar'dı (daha önce Taspar Kağan olarak okunmuştu). *History of the Sui Dynasty* (Çin. *Suishu* 隋書) 'ye göre Tatpar, rahip Huilin (惠琳) ile konuştuktan sonra Budizm'e sempati duymaya başlamıştı. Krş. von Gabain, "Buddhistische Türkenmission," 164.

¹⁴ Bkz. Zieme, Peter, *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992), 11-12.

¹⁵ von Gabain, "Buddhistische Türkenmission," 164-165. Batı Türk İmparatorluğu'nda Budizm için bakınız von Gabain, "Buddhistische Türkenmission," 166-167.

¹⁶ Aynı görüş şu çalışmada geliştirilmiştir: Tremblay, Xavier, "The Spread of Buddhism in Serindia-Buddhism among Iranians, Tocharians, and Turks before the 13th Century," *The Spread of Buddhism*, ed. Ann Heirman and Stephan Peter Bumbacher (Leiden, Boston: Brill,

Birinci Türk İmparatorluğu'nun en önemli yazılı kaynağı olan Bugut Yazıtı (yaklaşık 582 tarihli), hâlâ zaman zaman Türkler arasında bir Budist *sangha*'nın varlığının kanıtı olarak gösterilmektedir.¹⁷ Ancak, sonradan anlaşıldığı üzere yazıt, “büyük bir yeni sangha”nın (Sogd. *RBkw nwh snk*) tesis edilmesinden bahsetmemekte, sadece “büyük yasa yazıtının” (Sogd. *RBkw nwm snk*), yani bir kitabenin inşa edilmesini anlatmaktadır.¹⁸ İkinci Türk İmparatorluğu'nun Eski Türkçe (Orhun Türkçesi) yazılmış yazıtsal kaynaklarında Budizm'den en ufak bir iz yoktur. Bunun sebebi bazen ‘milliyetçi’ bir program nedeniyle dış etkilerin kasıtlı olarak bastırılmasına bağlanır.

Hoernle Koleksiyonu'nda bulunan ve geçenlerde yayımlanan Brahmi alfabesi ile yazılı ve üç dilli (Sanskrit, Toharca B [Kuça olarak da adlandırılır], Eski Türkçe) bir metin içeren oldukça ilginç bir fragman (10L Toch 81), Eski Türkçe bölümünde Batı'ya ait bazı dillik özellikler göstermektedir.¹⁹ Bu fragmandaki Türk dilinin Doğu Uygur Kağanlığı'ndan daha eski bir tarihe ait olması ve Eski Türkçenin daha Batılı bir biçimini temsil ediyor olması mümkündür. Bu metindeki Budist terminoloji benzersizdir çünkü Buda için kullanılan sözcük standart Eski Uygur metinlerinde olduğu gibi *burhan* değil, bozkırların evrensel hakanının geleneksel unvanının kullanılmasıyla oluşturulan *bur hagandır*.²⁰ Bu metnin Doğu Uygur Kağanlığı'ndan daha eski bir tarihe ait olduğu hipotezi doğruysa –ve bu çok muhtemeldir–, söz konusu metin, Budizm'in bir Türk dilindeki ilk tanığı olacaktır. Bu, Budizm'in 9. ve 10. yüzyıllarda Uygurlar arasında yayılmasından çok daha önce, Tarım Havzası'nın batı kesimindeki Türklerin Budizm'i zaten benimsedikleri anlamına gelecektir.

2. Uygurlar

Uygurların Budizmle ilk ne zaman tanıştığı bilinmemektedir.²¹ Orta Asya dinlerinin tarihinde sıkça karşılaşılan bir din değiştirme hikâyesi yoktur. 629'da –

2007), 108. Kudara da, bu metnin çevirisinin Türkçeye değil de daha ziyade Soğdcaya yapılmış olması gerektiğini düşünen bazı araştırmacıların görüşlerinden bahseder. Krş. Kudara, Kōgi, “The Buddhist Culture of the Old Uigur Peoples,” *Pacific World* 4, 3rd series (2002): 184, erişim tarihi 26 Ağustos 2013. <http://www.shin-ibs.edu/documents/pwj3-4/09KD4.pdf>.

¹⁷ Bkz. Laut, *Der Frühe türkische Buddhismus*, 6-7. Bu yazıtla ilişkin ilk derinlemesine çalışma için bkz. Kljaštornyj, Sergej Grigorevič ve Viladimir A. Livšic, “The Sogdian Inscription of Bugut Revised,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 26.1 (1972): 69-102. Yeni okumalar için krş. Yoshida, Yutaka ve Takao Moriyasu, “Buguto hibun ブグト碑文 (Bugut Inscription),” *Mongoru Koku Genzon Iseki: Hibun Chōsa Kenkyū Hōkoku* モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究報告 / *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, ed. Takao Moriyasu and Ayudai Ochir (Osaka: Society of Central Eurasian Studies, 1999), 122–125.

¹⁸ *nwm*'un (‘kanun’) Budizm'e işaret edip etmediği hâlâ çözülememiş bir sorudur.

¹⁹ Açıklamalı baskı için bkz. Maue, Dieter, “Three Languages on one Leaf: on IOL Toch 81 with Special Regard to the Turkic Part,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 71.1 (2008): 59-73.

²⁰ Budist terminolojinin bu yazmadaki diğer özellikleri için Maue, “Three Languages” çalışmasında yer alan açıklamaya bakınız.

²¹ Uygur Budizmi hakkında kapsamlı bir monografi yoktur. Uygur Budist literatürüne en iyi giriş hâlâ Zieme, *Religion und Gesellschaft*'tır. Temel bibliyografik bir araştırma için ise bkz. Elverskog, Johan, *Uygur Buddhist Literature* (Turnhout: Brepols, 1997). Ayrıca krş. Kudara, Kōgi, “A Rough Sketch of Central Asian Buddhism,” *Pacific World* 4, 3rd series (2002): 93-

Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu kurulmadan çok önce– iktidara gelen prenslerinden biri bodhisattva (Çin. *pusa* 菩薩)²² unvanını almıştır, ancak dindar bir Budist olup olmadığı şüphelidir. Moğolistan Doğu Uygur İmparatorluğu'ndaki Budizm'e gelince, bazı bilginler, üç dilli Karabalgasun Yazıtı'nın²³ (yaklaşık 815-820 tarihli) Çince bölümünde yer alan ve kağanın Maniheizm'e geçmesinin bir sonucu olarak yıkıldığı ifade edilen putlardan kastın Budist heykeller olabileceğini iddia etmişlerdir.²⁴ Fakat bu olay daha ziyade Uygurların –büyük olasılıkla Moğolların putları ongunlara [*ongγod*] benzeyen putlarının olduğu– yerel dinine²⁵ işaret etmektedir.

Kesin olarak tarihlenmemekle birlikte muhtemelen 821²⁶ yılında Müslüman yazar Tamīm ibn Baḥr tarafından yazılmış olan bir seyahatnamede Tokuz Oğuz yerleşim yeri anlatılır ki burası yalnızca Uygurların Karabalgasun (Eski Uygurca Ordo Balık) şehri olabilir. Tamīm ibn Baḥr'ın anlatısı dinî konular hakkında bazı değerli bilgiler içermektedir. Örneğin Maniheistlerin (Ar. *zindīq*) halk arasında yaygın olduğunu ancak 'ateşe tapanlar'ın da var olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeler kesinlikle, sadece kendi topraklarında (Soğd) değil aynı zamanda kolonilerinde de değiştirilmemiş, özgün bir Doğu İran tarzı Zerdüştlük biçimini uygulamış olan göçmen Soğd nüfusunu işaret etmektedir.²⁷ Eserde Budizm'in

107, erişim tarihi 26 Ağustos 2013; <http://www.shin-ibs.edu/documents/pwj3-4/06KD4.pdf>; ve Scharlipp, Wolfgang Ekkehard, "Kurzer Überblick über die Buddhistische Literatur der Türken," *Materialia Turcica* 6 (1980): 37-53.

²² von Gabain, "Buddhistische Türkenmission," 168. Bkz. von Gabain, Annemarie, "Zur Frühgeschichte der uiguren, 607–745," *Nachrichten der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens* 72 (1952): 22 ve ek olarak Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 76.

²³ Karabalgasun ya da Ordo Balık, Doğu Uygur İmparatorluğu'nun başkentiydi. Burada bulunan yazıt Çince, Soğdca ve Türkçe birer bölüm içermektedir.

²⁴ Krş. von Gabain, "Buddhistische Türkenmission," 168–169; von Gabain, Annemarie, "Der Buddhismus in Zentralasien," *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*, ed. Bertold Spuler (Leiden, Köln: Brill, 1961), 507. Ayrıca bkz. Klimkeit, "Buddhism," 56–57. Tang, yazıtın Çince bölümünde yer alan bir ifadenin ("Geçmişte cahil olduğumuz için şeytanı Buda olarak adlandırdık") Budizm'in Maniheizm uğruna terk edilmesine atıfta bulunduğunu düşünmektedir. Bkz. Tang, Li, *A History of Uighur Religious Conversions (5th–16th Centuries)* (Singapore: Asia Research Institute, 2005), 29. Krş. Palumbo, Antonello "La conversione degli Uiguri al Manichaeismo: La versione cinese," *Il Manicheismo, Volume 1: Mani e il Manicheismo*, ed. Gherardo Gnoli ([Milano]: Mondadori, 2003), 260. Bu kaynaklarda farklı türde çevirileri mevcut: "in passato eravamo ignoranti, e chiamavamo 'Buddha' dei demoni". "Buda", Doğu Maniheizmi'nde sıklıkla Mani ve diğer elçilerin olumlu bir tanımı olarak kullanıldığı için, Uygurların eski yanlış ibadetleri ile kastedilenin kendi yerel dinleri olduğu açıktır.

²⁵ von Gabain, "Buddhistische Türkenmissions," 169'ta verilen alternatif yorum budur.

²⁶ Krş. Minorsky, V[ladimir] [Fedorovič], "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12.2 (1948): 303.

²⁷ Bkz. Minorsky, "Tamīm ibn Baḥr's Journey," 283–284. Minorsky bu gözlemin doğruluğundan şüphelidir: "Zerdüştlük Tokuz Oğuz asıllı olması olası değil; bir sapma ile Tamīm'in tanımlaması Budistlere veya Türklerin yerel dinlerine atıfta bulunabilir." (Minorsky, "Tamīm ibn Baḥr's Journey," 296). Ancak son yıllarda Soğd kolonilerinde Zerdüştlük üzerine zengin malzemeler gün yüzüne çıkmıştır. Bakınız örneğin Rong, Xinjiang, "The Migrations and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang," çev. Bruce Doar, *The Silk Road: Key Papers, Part I: The Preislamic Period*, Volume 1, ed. Valerie Hansen (Leiden, Boston: Global Oriental, 2012), 338–396. Krş. Riboud, Pénelope,

Uygurlar arasında varlığından ise hiç söz edilmez. Moğolistan'daki Doğu Uygur İmparatorluğu'nda Budizm'in varlığı konusunda ise kaynaklar nettir ancak bu dönemde Budist Uygurlar şöyle dursun, büyük bir Budist grubunun var olduğu bile şüphelidir. Ancak Uygurlar Doğu Tianshan (天山) bölgesine ve Gansu (甘肅) koridoruna göç ettikten sonradır ki, Budizm Uygurların dini tarihinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Doğıdaki Uygur İmparatorluğu'nun dağılmasından önce Taklamakan Çölü'nün kuzey ucundaki vahalarda yaşayan daha küçük Uygur grupları Budizm'e geçmiş olabilir.

Zamanla Uygur Budistlerinin, diğer dinlerin savunucularıyla uğraşmaları gerekmiştir. İlk olarak, kağanlık himayesinden yararlanan rakip Maniheistlerle, daha sonra doğudaki Apostolik Kilise'ye bağlı Hristiyanlarla (yetersiz bir adlandırma ile Nesturiler) ve Müslümanlarla baş etmek zorunda kalmışlardır. Moğol döneminde Budist ve Müslüman karşılaşmaları yoğunlaşmıştır ve bu karşılaşmaların izleri bazı Budist Uygur metinlerine yansımıştır.²⁸

Takip eden bölümde, Uygur Budist kültürünün bazı yönlerini vurgulayacak ve Batı Uygur Kağanlığı ve ötesinde Uygur Budizmi'ni tanımlayan bazı nitelikleri ortaya koymaya çalışacağım. Burada özellikle, Budizm'in yöneticiler ve aileleriyle ve Uygur toplumunun diğer önemli üyeleriyle ilişkisinin, kaynaklara nasıl yansıdığı ele alınacaktır. Aşağıdaki alıntılar ve notlar başlangıç niteliğinde yazılar olarak değerlendirilmelidir, çünkü aşağıda sözü edilen kimi yazıtlar gibi bazı önemli metinler, pek güvenilir olmayan kaynaklarda yayımlanmıştır. Orijinal metinlerin incelenmesine dayanan çeşitli kaynakların yeniden gözden geçirilmesi oldukça faydalı olacaktır.

2.1. Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu'nun Yıkılışından Sonrası

Moğolistan'daki imparatorluklarının çöküşünden sonra Uygur boyları bölündü ve farklı yönlelere dağıldılar.²⁹ Birçok grup kısa süre içinde yok oldu. Elinizdeki bu cildin konusu ile ilgili olarak, sonradan iki grup önem kazandı: Birinci grup Gansu'ya (甘肅, Hexi 河西) Uygurları olarak da bilinir) yerleşti ve yaklaşık 1035 yılında Tangutlar (Çin kaynaklarında Xixia 西夏 olarak bilinir) tarafından yıkılan Kansu Kağanlığı'nı³⁰ (甘州 yaklaşık 880) kurdu.³¹ Hükümdarları, İç Asya

“Réflexions sur les pratiques religieuses désignées sous le nom xian 祆”, *Les Sogdiens en Chine*, ed. Étienne de la Vaissière and Éric Trombert (Paris: École française d'Extrême-Orient, 2005), 73–91.

²⁸ Bkz. Tezcan, Semih ve Peter Zieme, “Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan,” *Altorientalische Forschungen* 17.1 (1990): 146-151; Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 3. baskı), metin nu. 11.155-158; Tezcan, Semih, *Das uigurische Insadi-Sūtra* (Berlin: Akademie Verlag, 1974). Budist ve Müslümanların Orta Asya'da karşılaşmaları hakkında genel itibarıyla bkz. Elverskog, Johan, *Buddhism and Islam on the Silk Road* (Philadelphia, Oxford: University of Pennsylvania Press, 2010).

²⁹ Çarpıcı olayların özeti için bkz. Drompp, Michael R[obert], *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History* (Leiden: Brill, 2005).

³⁰ Bu devlet hakkında bkz. Pinks, Elisabeth, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1968), Kansu Uygurları ile ilgili Çin kaynaklarını ele alan bir monografi. Yang, 840'tan önce Kansu'da bir Uygur topluluğu bulunduğunu belirtir. Krş. Yang, Fu-Hsüeh, “On the Sha-chou Uighur Kingdom,” *Central Asiatic Journal* 38.1 (1994): 83.

bozkırlarında güçlü bir hükümdarın geleneksel unvanı olan *hagan* unvanını almıştır. Kansu Uygurlarının yönetici boyu, daha önce Moğolistan'daki Doğu Uygur İmparatorluğu'nun önde gelen siyasi gücü olan ve 795'te Ädiz boyu tarafından tahtan indirilen Yaglakar'dır. O zaman Uygurların Kansu'da karşılaştığı nüfus, Tibetliler bölgeyi istila ettiği için (786-848) ağırlıklı olarak Tibetli ve –daha az oranda– Çinlilerden oluşmaktaydı.³² Kansu Uygurları Beş Hanedan (907-960) döneminde bölgedeki siyasi ve ekonomik etkilerini genişletmişlerdir. Başka bir Uygur grubunun yerleştiği Shazhou (沙洲, Dunhuang 敦煌) ile Kuzeybatı Kansu arasında sürekli bir egemenlik mücadelesi vardı.³³ Kansu Uygur Kağanlığı, Tarım Havzası ve Çin arasındaki ticaret için önemli bir merkezdi.

Diğer Uygur grubu, ilk başkenti Solmi (Ark/Karasağır, Çin. Yanqi 焉耆)³⁴ daha sonraki de Tianshan'ın kuzey yamaçlarında bulunan Beş Balık (Çin. Beiting 北庭)³⁵

³¹ Hamilton, James, *Manuscripts Ouïgours du IX-X siècle de Touen-Houang. Textes établis, traduits, et commentés*, vol. I (Paris: Peeters, 1986), XVIII. İmparatorluğun yıkılışından sonra bu bölgede Uygur Budizmi hâlâ etkiliydi. Sarı Uygurlar (Sarı Yugur) bugün Kansu'daki çok dilli Yugur milletinin bir parçasıdır ve bir Türk dili konuşmaktadır. Bilimsel literatürde, Kansu Uygurlarının mirasçıları oldukları söylenir. Moğol kaynaklarında Sarı Uygurlar'dan sıklıkla bahsedilir (bkz. örn. Elverskog, Johan, *The Jewel Translucent Sūtra: Altan Khan and the Mongols in the Sixteen Century* (Leiden: Brill, 2003), s. 94 [İngilizce çeviri], s. 234 [Moğolca metin]). Yugur milliyetinden olan Şıra Yugur da Moğol dili konuşmaktadır (Şıra Yugur). Diğerleri ise Çince ve Tibetçe konuşanlardır.

³² Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 62.

³³ a.g.e, 69-71.

³⁴ Bkz. Moriyasu, Takao, “Chronology of West Uighur Buddhism: Re-examination of the Dating of the Wallpaintings in Grünwedel's Cave No.8 (New: No. 18), Bezeklik,” *Aspects of Research into Central Asian Buddhism. In memoriam Kōgi Kudara*, ed. Peter Zieme (Turnhout: Brepols, 2008), s. 213 ve dip. 42 (daha fazla referansla).

³⁵ Beş Balık, çok uzun bir süre Batı Uygurlarının başkenti olarak kaldı ve Qaidu'nun isyanı sırasında hükümet Kara Koço'ya taşındı. Abe, Takeo, “Where was the Capital of the West Uighurs?” *Silver Jubilee Volume of the Zinbun-kagaku-kenkyūsho*, ed. Shigeki Kaizuka (Kyoto: Nissha Print, 1954), bu olayı 1266 yılına tarihlendirirken; Biran, Michal, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia* (Richmond: Curzon Press, 1997), s. 42'de 1270 yılına tarihlendirir. Yuan ve Çağatay kaynakları, Uygurların merkezi olarak (Kara) Koço'ya atıfta bulunur. Bkz. Matsui, Dai, “A Mongolian Decree from the Chagataid Khanate Discovered at Dunhuang,” *Aspects of Research into Central Asian Buddhism. In memoriam Kōgi Kudara*, ed. Peter Zieme (Turnhout: Brepols, 2008), 165. Koço'dan siyasi bir merkez olarak bahseden Uygur kaynakları için bkz. Matsui, “Mongolian Decree,” 165 (n. 23). Geç dönem “anıt yazıt” *kao çan oñ*'dan (< Chin. Gaochang wang 高昌王) bahseder. Bkz. Geng, Shimin ve James Hamilton, “L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq Qut de Qoço,” *Turcica* 13 (1981): 20 (III, 50) = Balati 巴拉提, Kahaer 卡哈尔, Liu Yingsheng 刘迎胜, “Yiduhu gaochang wang shixun bei huihuwen beiwen zhi jiaokan yu yanjiu 亦都护高昌王世勋碑回鹘文碑文之校勘与研究 [Study Regarding the Uyghur Inscription of the Stele of the Family Achievements of the Idok Kut Gaochang Wang],” *Yuanshi ji beifang minzushi yanjiu jikan 元史及北方民族史研究集刊 [Studies in the History of the Yuan Dynasty and of the Northern Nationalities]* 8 (1984): 67 (satır 155). Kansu'da 1933'de Wuwei'nin kuzeyinde (武威, önceden Liangzhou 凉州) bulunan anıt yazıt iki dillidir (Çince ve Eski Uygurca). 1334 yılında dikilmiştir. Yazarı Kākā (ya da Gägä) Çam Balık'tandır (bugünkü Ürümqi'nin batısı). Bkz. Geng vd., “Stèle commémorative,” 11–13. Çinli bilgin Yu Ji'nin adı (虞集) (1272–1348) şu çalışmada söz konusu yazıtın yazarı olarak zikredilir: Atwood, Christopher P., “The Uyghur Stone: Archaeological Revelations in the

olan ve Tianshan Uygur Kağanlığı³⁶ olarak da bilinen Batı Uygur Kağanlığı'nı (847)³⁷ kurmuştur. Günümüzde Turfan yakınında bulunan Koço (< Çin. Goachang) bilimsel literatürde kışlık başkent, Beş Balık ise yazlık başkent olarak nitelendirilir. Turfan vadisi, Dunhuang, Kamıl (Çin. Hami 哈密) gibi çeşitli yerlerde çok sayıda ve Edsin Gol Nehri'nde birkaç adet Eski Uygurca Budist metin bulunmuştur. Uygur duvar resimleri ve yazıtlarının da keşfedildiği Beş Balık'ta, Batı Uygur Kağanlığı'na ait Budist arkeolojik kalıntılar çıkarılmıştır.³⁸ Koço ve Beş Balık bölgesindeki güçlü Uygur hâkimiyeti, Uygur kuvvetleri ile işbirliği içindeki Tang askerî birliklerinin Tibetlileri Turfan bölgesinden çıkardığı 803 yılına dayanmaktadır.³⁹

Batı Uygurları 10. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda⁴⁰ Kitan Hanedanlığı'na (Çin kaynaklarında Liao 遼 olarak adlandırılır) ve iki yüzyılı aşkın bir süre sonra da (1131~1132'de) Karahıtay İmparatorluğu'na tabi bir devlet oldu. Diğer bir Uygur grubu, Kuça bölgesinde 10. yüzyılda Beş Balık'taki Batı Uygur Kağanlığı ve Koço ile birleşen yeni bir devlet kurdu.⁴¹ Kuça o zamanlar Tohar uygarlığının merkezi idi. Soydaşlarının Moğolistan'dan batıya göçlerinden sonra yerleşmeye karar verdikleri bölgede, zaten oldukça büyük Uygur grupları mevcut bulunuyordu.⁴² Tarım Havzası'nda yer alan bu şehir devletleri, birden çok etnik yapı ve genellikle çok dinli kent merkezlerinden oluşmaktaydı.⁴³ Tarım Havzası'nın farklı yerlerinde yaşayan Uygurların çeşitli yollarla Budizm'e yakınlaştığını varsaymak durumundayız. Bazı gruplar erken dönemde din değiştirirken, diğerleri uzun süre inançlı Maniheistler olarak yaşadılar ya da kendi yerel dinlerine sadık kaldılar.

2.2. Uygur Budist Kaynakları

Mongol Empire,” *The Steppe Lands and the World Beyond them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, ed. Florin Curta and Bogdan-Petru Maleon (Iaşi: Editura Universităţii “Alexandru Ioan Cuza”, 2013), 320.

³⁶ Koço Uygur Kağanlığı tanımı da yaygındır.

³⁷ Brose, Michael C., “Uyghur Technologists of Writing and Literacy in Mongol China”, *T'oung Pao* 91.4-5 (2005): 403.

³⁸ Arkeolojik araştırmalar için bkz. Umemura, Hiroshi, “A Qocho Uyghur King Painted in the Buddhist Temple of Beshbaliq,” *Turfan, Khotan und Dunhuang: Vorträge der Tagung „Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung“, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin* (9.-12. 12. 1994), ed. Ronald E. Emmerick vd. (Berlin: Akademie Verlag, 1996), 361–378 ve Shatzman Steinhardt, Nancy, “The Uighur Ritual Complex in Beiting,” *Orientalia* 30.4 (1999): 28–37.

³⁹ Zhang, Guangda, Rong Xinjiang, “A Concise History of the Turfan Oasis and Its Exploration,” *The Silk Road: Key Papers*, Part I: The Preislamic Period, Cilt 2, ed. Valerie Hansen (Leiden, Boston: Global Oriental, 2012), 404.

⁴⁰ Biran, Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, 2. Baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 15.

⁴¹ Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 61–62.

⁴² Shazhou ve Guazhou (瓜州) için bkz. Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 63.

⁴³ İki Tohar dilini de konuşanlar ile örn. Türkçe ve Soğdça konuşanlar arasındaki kültürel bağlantılar için bkz. Schaefer, Christiane, “Multilingualism and Language Contact in Urban Centres along the Silk Road during the First Millennium AD,” *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics*, ed. Paul J. J. Sinclair vd. (Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 2010), 441–455 (zengin bir kaynakçayla).

Her iki Uygur devletindeki Budizm tarihi de, önemli belgelerin ait olduğu tarihler ile ilgili büyük bir karışıklık yaşanması nedeniyle bulanıktır.⁴⁴ Bazen el yazmaları ve yazıtlar,⁴⁵ bunları neşreden ilk editörlerin ve onların öncü düşüncelerini⁴⁶ izleyen bilim insanlarının yaptığı tarihlendirmelere göre birkaç yüzyıl daha geç tarihli olmalıdır. Örneğin 1 ve 3 numaralı meşhur kazık yazıtları ya da Toyok'taki ithafı yazıt, Müller ve Şinasi Tekin tarafından 8. yüzyıla tarihlendirilerek Moğolistan'daki Doğu Uygur İmparatorluğu'na atfedilmiştir.⁴⁷

Turfan bölgesinden, dördü Uygurca ve biri Çince olmak üzere beş kazık yazıtımız bulunmaktadır. İlk üç kazık Asya Sanat Müzesi'nde (Berlin), dördüncüsü Sincan Özerk Bölge Müzesi'nde (Urumçi), beşincisi ise Londra'da British Kütüphanesi'ndedir. Dördüncü kazık 1965'te, Turfan yakınlarındaki Yingsha'da (英沙) bir *stüpa*da bulunmuştu.

Toyok'dan gelen bir ithafı yazıt, yakın tarihli bir çalışmada “en eski tarihli Türk Budist anıtı” olarak kabul edilmekte ve 760/780 yılına tarihlendirilmektedir.⁴⁸ Bu, yazıtın Doğu Uygur İmparatorluğu'na ait olduğu anlamına gelecektir. Yazıtın dili - hiçbir arkaik özellik taşımayan ve standart Eski Uygurca olan bir dil- göz önüne alındığında ve paleografik tetkikler⁴⁹ ışığında bu yazıtın, daha ziyade en erken 11.

⁴⁴ Aynısı, genellikle çok erken dönemlere tarihlendirilmiş Uygur resimleri için de geçerlidir. Örneğin Bâzâklık'e ait Budist resimler genellikle 8. veya 9. yüzyıla tarihlendirilir. Bkz. Golden, Peter, *Central Asia in World History* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 46'da iki kadın bağışçının portrelerini bu döneme tarihlendirir ya da 1 numaralı mağaradan çıkan ve Yeni Delhi'deki Ulusal Müze'de saklanan bir resim, Shatzman Steinhardt, “Uighur Ritual Complex,” fig. 14'te bu döneme tarihlendirilir.

⁴⁵ Duvar yazıtlarının yanında (bazen edebî eserlerle ilgili olan daha uzun metinler ve örneğin kabartma resimlerdeki kısa metinler gibi), taşınabilir nesnelere (kazıklar, ahşap plakalar, tapınak sancakları) yazılmış metinlerden de bahsedilir. El yazmaları ve blok baskılardaki kolofonlara benzer şekilde, tapınak sancaklarındaki yazıtlar bazen ibadet edenlerin kişisel dindarlığına tanıklık eder. Berlin'deki Eski Hint Sanatı Müzesi'nde (şimdi Asya Sanat Müzesi) saklanan tapınak sancakları üzerine yazılmış Eski Uygur Yazıtları'nın bir baskısı Moriyasu, Takao and Peter Zieme, “Uighur Inscriptions on the Banners from Turfan Housed in the Museum für Indische Kunst, Berlin,” *Central Asian Temple Banners in the Turfan Collection of the Museum für Indische Kunst*, Chhaya Bhattacharya-Haesner (Berlin: Reimer, 2003), 461a-474a'da bulunur.

⁴⁶ Tekin, *Maitrisimit*'in bir el yazmasını 8. yüzyıla tarihlendirir. Bkz. Tekin, Şinasi, *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, vol. 1 (Berlin: Akademie Verlag, 1980), 8–9. Bu erken tarihlendirme doğru olamaz. Hâlihazırda 9. yüzyıla bir tarihlendirme yapmış olan Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 20–21 ile karşılaştırın.

⁴⁷ Bkz. Tekin, Şinasi, “Die uigurische Weihinschrift eines buddhistischen Klosters aus den Jahren 767–780 in Tuyuq,” *Ural-Altäische Jahrbücher* 48 (1976): 225–230; ayrıca şurada aynı başlık altında *Eurasia Nostratica: Festschrift für Karl Menges, Volume 2*, ed. Pentti Aalto vd. (Wiesbaden: Harrassowitz, 1977), 225–230.

⁴⁸ Tremblay, “Spread of Buddhism in Serindia,” 108. Ancak önce bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 11 (n. 7): “die Datierung ist zweifelhaft”.

⁴⁹ Yayınlanan tıpkı basımlar tatmin edici olmaktan uzaktır, bu nedenle orijinal belge kontrol edilerek kanıtlarla doğrulanmalıdır. Yazıt ilk olarak Huang Wenbi 黃文弼, *Tuḥufan kaoguji* 吐魯番考古記 [Record of the Archaeology of Turfan] (Beijing: Zhongguo kexueyuan, 1954), 116, pl. 99'de yayınlandı.

yüzyıla ait olduğu söylenebilir.⁵⁰ Örneğin, Koço'daki α ören yerinde bulunan Kazık Yazıtı I 1008 yılına; Kazık Yazıtı III 1019 yılına tarihlendirilebilir.⁵¹ Kazık yazıtları, Turfan vahasındaki yerel Budizm'in çok önemli belgeleridir.

I nolu kazık yazıtı yüksek rütbeli *upāṣikā* (EU *upasanč*) Teñriken Tegin Silig Tarkan Kunçuy Tañrim ve kocası *upāsaka* (EU *upase*) Külüg İnanç Saçu Sañun çifti tarafından yazdırılmıştır.⁵² Bu yazıt, gelecekte Maitreya Buda ile buluşmak⁵³ için kazığı toprağa dikerek⁵⁴ bir mansatırın (EU *v(i)rhar <Soğdca βrγ'r <Skr. vihāra)* kurulmasını anlatır. Bu iki mürit, Maitreya'dan gelecekte Buda olacakları kehanetini (*Skr. vyākaraṇa*) aldıktan sonra ve yüz *kalpa* süresince ve üç *asamkeya kalpasının* hesaplanamaz süresi boyunca altı *paramitayı* tamamladıktan sonra dünyaya Buda olarak dönecekleri umudunu ifade etmektedirler (EU *keniñä burhan yertinč<ü>dä bālgürmäkim(i)z bolzun*).⁵⁵ Devamında bu çiftle birlikte *anumodanā* yaptığı (başkalarının iyi eylemlerine sevindiği) söylenen soylu kadın ve yüksek rütbeli erkeklerin uzun bir listesi takip etmektedir.⁵⁶ Ayrıca manastırın yapımına katılan ve zanaatkâr oldukları düşünülen insanların bir listesi eklenmiştir.⁵⁷ Listede yazıcı (EU *petkāči*) Beg Arslan'ın adı da yer almaktadır. Herkesin Budalığa erişebilmesine yönelik dilekler ifade edildikten sonra diğer kişilerle birlikte arpist (EU *kuñkawči*) Bogunçu ve yine yazıcı Beg Arslan ve belki de kazığı toprağa diken başka kişilerden de bahsedilir.⁵⁸ Kazığa yazıtı yazan kişinin Beg Arslan olması ve müziğin mekânın kutsanmasına eşlik etmesi nedeniyle müzisyenden bahsedilmiş olması muhtemeldir.

Üçüncü kazık yazıtı da benzer bir olayı anmaktadır: Bir aile *-upāṣaka* Tarduş Tapmış Yayatgar Çanşı Yälü Kaya ve *upāsikā* T(ä)ñrikän Körtlä Hatun T(ä)ñrim ile kızları Yügätmiş Hatun T(ä)ñrim ve oğulları [...]’K İnal (adı sadece kısmen

⁵⁰ Moriyasu da benzer bir görüşe sahip (“Toyok’taki yaklaşık 11. yüzyıla ait eski bir yazıt”). Krş. Moriyasu, Takao, “Uighur Buddhist Stake Inscriptions from Turfan,” *De Dunhuang à Istanbul: Hommage à James Russell Hamilton*, ed. Louis Bazin and Peter Zieme (Turnhout: Brepols, 2001), 166.

⁵¹ Moriyasu “Stake Inscriptions”, 150’ye göre numaralandırma. Kazık Yazıtı II Çindedir ve 983’e tarihlendirilebilir (Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 151). Kazık yazıtları I ve III’ün diğer tarihlendirmeleri Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 151-152’de özetlenmiştir. Kazık yazıtı I ve III’ün yeni tarihlendirmeleri Hamilton ve Moriyasu tarafından birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkarılmıştır (Moriyasu, “Stake Inscriptions” içindeki bibliyografik referanslara bakın, 152 dip. 42). Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 156’da Kazık IV aşağı yukarı 11. yy’a ve Kazık V 13-14. yüzyıllara tarihlendirilir (Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 157). Kazık yazıtları I ve III çeviri ve açıklamalarıyla Moriyasu, “Stake Inscriptions” 159-199’da düzenlenmiştir. Birkaç yıl sonra Kazık Yazıtı III’ün bazı yeni okumalarını içeren dilbilgisel ayrıntılar üzerine bir inceleme şurada yayınlandı: Hamilton, James, “Remarks Concerning Turfan Stake Inscription III,” *Turfan Revisited - The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, ed. Desmond Durkin-Meisterernst vd. (Berlin: Reimer, 2004), 121a-124b.

⁵² Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 161 (Satır 4-5)

⁵³ Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 161 (Satır 9-10)

⁵⁴ 10. satırdaki *ṣat tgač toki-* ifadesinin Çince *dacha*’ya (打剎) paralel olması konusunda bkz. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 173.

⁵⁵ Moriyasu, *burhan yertinčüdä*’nin bir bileşik kelime olduğunu düşünüyor ve ifadeyi “Buda dünyasında” şeklinde tercüme ediyor, ancak bu imkansız çünkü böyle bir nominal bileşik türü, ikinci unsurda iyelik ekini gerektirir. Krş. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 163.

⁵⁶ Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 161-162 (Satır 12-19).

⁵⁷ Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 162 (Satır 19).

⁵⁸ Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” 164.

korunmuş)- Maitreya'nın heykelinin ve yazıtta ismi zarar görmüş olan manastırın ([...]LYQ *čandradas*) inşası için görevlendirildi.⁵⁹ Kadın eşin öncelikli olarak bahsedildiği Kazık Yazıtı 1'in aksine bu yazıtta erkek eş önce gelir.

3 numaralı kazık yazıtında bağışçılarla birlikte kazanılan sevaplara sevinen insanların (EU *bu ädgülig işimizkä anumodit eyin ögirdäci*) uzun bir listesi yer almaktadır. Kişilerin çoğunluğu bağış yapan ailenin akrabalarıdır ve ilişkilerinin derecelerine göre listelenmişlerdir.⁶⁰ Bu liste, manastırla ilişkisi olan bazı din adamlarının isimlerini içermektedir. Lisetede son olarak, çiftle birlikte sevindikleri söylenen ruhani arkadaşlarının (Skr. *kalyānamitra*) isimleri anılmaktadır. Bu insanlar muhtemelen çiftle ilişkili değillerdir. Heykelin dikilmesi ve manastırın inşası dolayısıyla hasıl olan sevaptan pay düşen merhum kişiler de anılmaktadır.⁶¹ Daha sonra manastırın kurulmasına katkıda bulunan zanaatkarların bir listesi de eklenmiştir.⁶² Bu nedenle 1 ve 3 nolu kazık yazıtlarının yapısı, içeriği ve amacı oldukça benzerdir. Hamilton'un gözlemlediği gibi⁶³ her iki yazıtta da Köl Bilge T(ä)ñri Elig unvanı ile anılan *İdikut* (<*ıdok kut*)⁶⁴ bir ve aynı kişidir. 3 nolu kazık yazıtını daha değerli kılan şey, Uygur kağanının adının ve tarihin yer aldığı giriş bölümünde Batı Uygur Kağanlığı'nın sınırlarının tanımlanmış olmasıdır.⁶⁵ Bu sınır Doğu'da Şaçıu (<Çin. Shazou 沙洲) ve Batıda Uç (yani Uç Turfan) ve (Yukarı) Barshan'a kadar uzanmaktadır.

Her iki yazıt da, Batı Uygur Kağanlığı'nın, Manheizm'in politik etkisinin Budizm lehine kaybedilmesiyle karakterize olan geçiş evresine ait önemli belgelerdir.⁶⁶ Koço'daki α ören yeri örneğinde, -önceden Işık Dininin çok sayıda metninin keşfedildiği önemli bir Maniheist binası-, α ören yerinde ortaya çıkarılan Kazık Yazıtı I sayesinde yapının Budist bir bina olarak kutsandığını görüyoruz.⁶⁷ Yazıtlar ayrıca ilk bin yılın başında, Uygurlar arasında gelecekteki Maitreya Buda kültürünün önemini teyit etmektedir.⁶⁸ Bu durum, Toharca A'dan [= Agnean] bir çeviri olan *Maitrisimit* ve kolofonlar vb. yazınsal kaynaklarla desteklenmektedir.

⁵⁹ Ed. Moriyasu, "Stake Inscriptions," 186–187 (satır 4–11).

⁶⁰ Ed. Moriyasu, "Stake Inscriptions," 187–188 (satır 11-24).

⁶¹ Ed. Moriyasu, "Stake Inscriptions," 188 (satır 24-27). 25. satırda *ärtmä barma*'yı "merhum" olarak okuyabiliriz (bunu *kañımız* "babamız" takip eder). Bu iki kelime henüz doğru bir şekilde çözülememiştir. Bkz. Moriyasu, "Stake Inscriptions," 188 (yalnızca "T(MN) (K)'(MN) şeklinde transliterasyonu yapılmıştır). Krş. Hamilton, "Remarks," 124a: "The forms *atma buma* (or *atmn bumn*) remain as yet unexplained". [*atma buma* (veya *atmn bumn*) biçimleri henüz açıklanamamış hâlde kalmıştır.]

⁶² Ed. Moriyasu, "Stake Inscriptions," 188 (satır 01'-15'). Bu liste açıkça ana listeden ayrı bir metin olarak yazılmıştır.

⁶³ Hamilton, "Remarks," 122a.

⁶⁴ Uygur Kağanının bu unvanı Basmillerden alınmıştı.

⁶⁵ Şehir isimlerinin çevirisi için bkz. Moriyasu, "Stake Inscriptions" 188 ve sayfa 192'de *uç barshan* notu.

⁶⁶ Bu süreç zaten 10. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Bkz. Sundermann, Werner, "Der Manichäismus an der Seidenstraße: Aufsteig, Blüte und Verfall," *Die Seidenstraße: Handel und Kulturaustausch in einem eurasiatischen Wegenetz*, ed. Ulrich Hübner vd. (Hamburg: EB-Verlag, 2001), 164-165.

⁶⁷ Sundermann, "Manichäismus," 165.

⁶⁸ Maitreya, eski metinde yukarıda belirtilen üç dilde anılmaktadır. (IOL Toch 81). Bkz. Maue, "Three Languages".

2.3 Budizmin Uygurlara Aktarımı

Kazık yazıtları, Budizm'in Uygur halkı arasındaki daha uzun bir tedricî yayılma sürecine tanıklık etmektedir. Açıkça görülmektedir ki Budizm, eski Orta Asya'daki birbirinden farklı ve oldukça karmaşık yerel kültürleri dinî düzeyde birleştiren bir etken olmuştur.⁶⁹ Uygurlar Budist olduktan sonra meta ve bilgi alışverişinde bulunmak amacıyla diğer merkezlere erişim kolaylaştırılmıştır. Maniheistler gibi ayrı bir dinî grup olarak algılanmışlardır. Ve Batı Uygur Kağanlığı'ndaki baskın Budist nüfus, farklı bir dinî geleneği izleyen yönetici elite yönelik ihtiyat ve güvensizlik duyguları barındırmış olabilir. Batı Uygur Kağanlığı'nın önde gelen tarihçilerinden biri olan Takao Moriyasu, Uygur Budizmi'nin ancak 10. yüzyılın ikinci yarısında önemli oranda yayılmaya başladığını düşünmektedir ki bu görüş mevcut el yazmaları tarafından da destekleniyor gibi görünmektedir. Moriyasu'ya göre önceki dönemde Batı Uygur Kağanlığı'nda aktif olan Budistler Toharlı ve Çinliyidiler.⁷⁰ Moriyasu, Soğdların Moğolistan'daki Türkler, Batı Türkleri, Türgiş, Karluk ve Doğu Uygurları arasında Budizm propagandası yaptığını ve inançlarını değiştirmelerine neden olduğunu ileri süren ve kendisinin "Eski Teori" olarak adlandırdığı sözde "Soğd Hipotezi"ne "şiddetle karşıdır."⁷¹ Ben birçok yönden Moriyasu ile aynı fikirdeyim ancak Soğd Budizmi⁷² bir dereceye kadar kesinlikle Batı Uygur Kağanlığı'ndaki ve çok büyük olasılıkla Kansu'daki Uygur Budizmi'nin gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁷³ Yine de bu katkının ne ölçüde olduğu daha derin bir şekilde araştırılmalıdır.

Uygur Budist kültürün gelişiminin erken dönemindeki en belirgin etki Hint-Avrupa etkisidir.⁷⁴ Tohar Budist kültürü Uygurlar üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Pek çok Sanskrit terim bir Tohar dili (A veya B) aracılığıyla geçmiştir. Özellikle Toharca A, bu dildeki metinleri inceleyen ve yazdıran Uygurlar arasında yüksek prestijli bir yazı diliydi.⁷⁵ Konuşulan iki Tohar dili de takriben 800 yılından sonra

⁶⁹ Doğu Orta Asya'da birleştirici bir faktör olarak Budizm için bu ciltte yer alan Sam van Schaik'in makalesine de bakınız.

⁷⁰ Moriyasu, "Chronology," 193.

⁷¹ Moriyasu, "Chronology," 193.

⁷² Walter, Mariko Namba, *Sogdians and Buddhism* (Philadelphia: Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania, 2006)'da Soğd Budizmi ve literatürüne ait bir araştırma bulunur.

⁷³ Benzer bir görüş Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 19'da ifade edilmiştir.

⁷⁴ Annemarie von Gabain Sakaların (Khotanese) Uygur Budizmi üzerinde bir etkisi olduğunu varsayıyor, ancak bu görüş bugün herhangi bir destekçi bulmuyor. Krş. von Gabain, "Buddhistische Türkenmission," 171.

⁷⁵ Özellikle bkz. Pinault, Georges-Jean, "Le Tokharien pratiqué par les Ouïgours. À propos d'un fragment en Tokharien A du Musée Guimet," *Études de Dunhuang et Turfan*, ed. Jean-Pierre Drège (Olivier Venture'nin yardımı ile) (Genève: Droz, 2007), 327–366. Tohar edebiyatının etkisi için bkz. Zieme, Peter, "Some Notes on Old Uigur Translations of Buddhist Commentaries," *Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhism at Soka University for the Academic Year 2011 15* (2012): "Metinler, Toharcanının hâlâ en azından bir 'kilise' dili olarak kullanıldığı bir zamanda tercüme edildi. Yeni çalışmalar farklı bir resim çizmek istese de, Tohar geleneği ve muhtemelen Toharcanın bir yerel dil olarak kullanımı 10. yüzyılın sonunda veya 11. yüzyılın başında sona erdi".

kullanımdan kalkmıştır.⁷⁶ Unutulmamalıdır ki Batı Uygur Kağanlığı'nın kurulmasından sonra Uygur Budizmi'nin şekillenmesine yardımcı olan şey sadece Turfan vadisindeki Tohar Budizmi'nin yerel bir biçimi değildi. Taklamakan Çölü'nün kuzey ucunda yer alan ve Tohar uygarlığının iki önemli merkezi olan Kuça ve Sorçuk da Batı Uygur Kağanlığı'nın bir parçasıydı.

840'tan sonra pek çok Uygur Turfan bölgesine ulaştığında, en önemli topluluklar Çinliler ve Soğdlar olmak üzere çok dilli bir toplumla karşılaştılar.⁷⁷ Fakat Uygurların Soğdlarla dil ve kültür ilişkileri daha önce, en geç Moğolistan'daki Doğu Uygur İmparatorluğu'nda başlamıştır. Sadece Soğd Maniheizmi'nden etkilenmeyip Partça ve Orta Farsça yazımına da dayanan Uygur Maniheizmi ve yazını, Budizm'in Uygurlar arasında yayılmasının önünü çeşitli şekillerde açmıştır:

- Maniheistler ilk kez oldukça özgün edebî bir Türk dili yarattılar,
- Eski Uygur dilindeki Maniheist metinlerin çoğu Orta İran dillerinden (Soğdca, Partça, Orta Farsça) yapılmış çeviriler olduğu için Maniheist Uygurlar Hint-Avrupa dillerinden çeviri yapmaya alışkinlardı,
- Eğitimli yazarları, ressamaları ve mimarları bulunmaktaydı,⁷⁸
- Yönetici elitle güçlü bağlantıları bulunmaktaydı,
- Dinî ve siyasi alanlar arasındaki ilişki Maniheistler tarafından önceden tanımlanmıştı, (bununla ilgili olarak aşağıda yazının devamına bakın)
- Doğu Maniheizmi büyük ölçüde Budistleştirilmişti.

Soğd-Uygur Maniheist uygarlığı Batı Uygur Kağanlığı'nın kurulmasından sonra, özellikle bir çok Maniheist el yazması ve sanat eserinin bulunduğu Turfan bölgesinde zirveye ulaşmıştır.

2.3.1. Uygur Budist Metinleri (Soğd Etkisi)

Uygur Budist metinleri birçok kaynak dilden çevrilmiştir. Bu, Budist kültürün hayata geçirilmesinde oldukça önemli ve karmaşık bir süreçtir: Metinler önce Toharcadan, sonra Çince ve daha sonra Tibetçe⁷⁹ ve Sanskritçeden⁸⁰ çevrilmiştir.

⁷⁶ Hansen, Valerie, *The Silk Road: A New History* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 77.

⁷⁷ Hansen, Valerie, *The Silk Road*, 83.

⁷⁸ Orta Asya Maniheizmi'nde yazıcılar ve ressamaların önemi üzerine bkz. van Tongerloo, Alois, "The Importance of Writing in the Central Asian Manichaean Milieu," *Writing in the Altaic World (Proceedings of the 41st Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference [PIAC])*, ed. Juha Janhunen and Volker Rybatzki (Helsinki: Finnish Oriental Society, 1999), 253–261.

⁷⁹ Tibetçeden yapılan çeviriler üzerine bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 40–42. 1263 yılında Eski Uygurcadan Tibetçeye Anzang ve Dhanyasena tarafından çevrilen "Çin'deki Sandal Ağacı Buda Heykelinin Tarihi" adlı bir metin de vardır. Bkz. Kudara, Kōgi, "Uigur and Tibetan Translations of 'The History of the Buddha Statue of Sandalwood in China'," *Turfan Revisited—The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, ed. Desmond Durkin-Meisterernst vd. (Berlin: Reimer, 2004), 149a–154b.

⁸⁰ Hintçe aslından yapılmış bir çeviriden söz eden kolofonlar hakkında bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 42. Sanskrit ve Eski Uygur dillerinde geç dönem bir kelime listesine ait bir fragman, U 1419'da korunmuştur. (bkz. Zieme, Peter and György Kara, *Ein uigurisches Totenbuch: Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1979), s. 56, not 27. Moğolistan'daki Uygur Budizmi'nin son dönemine ait

Soğd Budizmi'nin etkisi hâlâ bilimsel bir tartışma konusudur. Ancak Tohar, Çin ve Soğd Budizmi, Uygur Budizmi'ni farklı düzeylerde⁸¹ etkilemiş olmalıdır; Toharcanın etkisi en çok erken dönemde, yani 10. yüzyılda ve muhtemelen daha önce 9. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Çin Budizmi ilk bin yılın başlarında Uygur Budizmi'ne damga vurmuştur. Uygur Budist kültürünün klasik evresi (11.yy. - erken 13. yy.), Çince Budist eserlerin (Mahāyāna *sūtraları*, yorumlar, uydurma metinler, *dhāraṇī*ler, öyküler ve azizlerin hayatını anlatan hikâye yazını vb.) tercümesi ile karakterize olmuştur.

Açıkça Soğdcadan tercüme edilmiş olan tek bir Eski Uygurca metin olmadığı vurgulanmalıdır.⁸² Bununla birlikte, Eski Uygurcadaki temel Budist söz varlığına ait önemli miktarda kelimenin Soğdcadan veya Soğdca aracılığıyla ödünç alındığı doğrudur.⁸³ Bu terimlerden *ç(a)hşap(a)t* ('kaide' << Skr. *śikṣāpada*), *nom* ('öğreti' < Soğd. *nwm~nwmh*, Skr. *Dharma*'ya karşılık), *nizvani* ('ihtiras' <Soğd. *nyzβ'ny* [Maniheist yazı]~*nyzβ'n'k* [Soğdca yazı]), Skr. *kleśa* karşılığı) gibi bazıları Maniheist Uygur ara dönemine kadar gider ve Soğd Budizmi'nden doğrudan etkilendikleri kabul edilemez⁸⁴; ancak bu, temel söz varlığındaki tüm Budist kavramları için geçerli değildir.⁸⁵ Budist Soğd el yazmalarında Eski Uygurca ifadeler bulunmuştu; bir Uygur yazarı (Kutlag adında), Turfan'da bulunan Soğdca el yazması *Vajracchedikāsūtra*'nın kopyalanmasından sorumluydu.⁸⁶ Berlin'deki Turfan Koleksiyonu'nda yer alan Soğdca bir metne (So 18274) ait bir Uygur kolofonunda yazar El Tutmuş, Soğdca metni yazdığını ifade eder.⁸⁷ Dahası bazı Eski Uygurca Budist metinler resmî Soğd yazısı ile yazılmıştır ve bu, Uygur edebiyatının klasik ve klasik öncesi evresinde sadece Tohar ve Çin Budizmi'nin Uygur Budizmi üzerinde etkili olduğu gerçeği ile açıklanamaz. Dolayısıyla, Uygurlar arasında

'öğrenilmiş' yabancı kelime katmanı, orijinal Sanskrit terimlere, Toharca ve Soğdca aracılığıyla Uygurcaya giren kelimelerden daha yakındır. Bkz. Röhrborn, Klaus, "Zum Wanderweg des altindischen Lehngutes im Alttürkischen," *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients: Festschrift für Bertold Spuler zum siebzigsten Geburtstag*, ed. Hans R. Roemer and Albrecht Noth (Leiden: Brill, 1983), 340–341. Röhrborn, Moğol döneminde bir çeşit Sanskrit dilini öğrenme rönesansından bahseder (Röhrborn, "Wanderweg" 340). Dinî anlamda bu yeni batı yönelimi, kesinlikle Tibet Budizmi'nin Yuan dönemindeki artan etkisinden kaynaklanmaktadır ve Uygurların siyaset ve sosyal süreçler konusundaki doğu yönelimini tamamlayıcı niteliktedir. Oda, Uygurlar arasında misyonerlik yürütenlerin ve Brāhmî yazısının yayılmasından sorumlu olanların Hintli Budistler olduğunu düşünüyor. Krş. Oda, Juten, "Uighuristan," *Acta Asiatica* 34 (1978): 40. Ancak bu senaryo pek ikna edici değil. Uygur seçkinlerinin Çinileştirilmesi, özellikle 14. yüzyılda ilerleme kaydetmişti.

⁸¹ Benzer bir görüş Kudara, "Buddhists Culture," s. 188'de ifade edilir.

⁸² Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 23-24, bazı Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarikāsūtra* fragmanlarının muhtemel Soğdca kaynak metinleri üzerine tartışma yürütür ve bu konuda şüpheli olmaya devam eder. Bununla birlikte, bu fragmanlarda Soğdca unsurlar fark edilir.

⁸³ Krş. Laut, *Der Frühe türkische Buddhismus*, 143-148.

⁸⁴ Moryasu birkaç makalesinde bu meselenin altını doğru bir şekilde çizmiştir.

⁸⁵ Bkz. örn. EU *karte* 'evde yaşayan kişi; hâne halkı' < Soğ. *k'rt'k* < Skt. *grhastha* (bkz. TohB *kattāke*/ TohA *kātak*/ Hotence *ggāṭhaa*).

⁸⁶ Yoshida, Yukata, "Die buddhistischen sogdischen Texte in der Berliner Turfansammlung und die Herkunft des buddhistischen sogdischen Wortes für *bodhisattva*," çev. Yukiyo Kasai ve Christiane Reck'in katkılarıyla, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61.3 (2008): 341.

⁸⁷ Yoshida, "Die buddhistischen sogdischen Texte," 342-343.

Soğdca Budist metinlere büyük saygı duyulduğu aşikârdır. Bu metinleri incelemek ve kopyalamak kesinlikle saygıdeğer bir iş olarak görülüyordu.

Eskiden Budist Uygurların İran kökenli (yani Budizm öncesi) yeni yıl festivalini kutladığı varsayılıyordu, ancak bu hipotez *yaŋı kūn* (şölen, festival, şenlik) teriminin yanlış bir yorumuna dayanmaktaydı.⁸⁸

2.3.2. Uygur Budist Sanatı (Soğd Etkisi)

Bana göre, daha yoğun incelenmesi gereken bir alan da Soğd Budizmi'nin sanat alanında Uygur Budizm'i üzerine etkisidir. Moğolistan'daki Khangai dağlarında yer alan Khukh Ordnung arkeolojik yapıtı (yaklaşık 650)⁸⁹ göz önüne alındığında, Doğu Uygur İmparatorluğu'nun yükselişinden önce bile Uygur mimarisi üzerinde Soğd etkisinin olduğu tahmin edilebilir ve Soğdların Doğu Uygur İmparatorluğu'nun başkenti olan Karabalgasun'un (EU Ordu Balık)⁹⁰ inşasına katkıda bulunmuş olması muhtemeldir. Sıklıkla söylendiği gibi⁹¹ Soğdların ve Çinlilerin Selenga'da Uygurlar için Baybalık'ı inşa etmiş olmaları tam anlamıyla kanıtlanmış değildir. Çünkü Runik alfabe ile yazılan Şine Usu Yazıtı'nın 5. satırı (EU *sugdak tavgaçka sālāñādā bay balık yapıtı bertdim*) en iyi şu şekilde anlaşılabilir: “Ben (yani Uygur Kağanı) Selenga'da Soğdların ve Çinlilerin yararına Bay Balık'ı inşa ettirdim”.⁹²

Uygur Maniheizt sanatı Soğd Maniheizt sanatıyla yakından bağlantılıdır ve Turfan bölgesindeki Maniheizt topluluğunun önemli bir bölümü kesinlikle iki dillidir (Soğdca ve Eski Uygurca). Bu yüzden verilen bir Maniheizt metnin sadece diline bakılarak, bir Soğd mu yoksa bir Uygur tarafından mı kopyalandığını veya kullandığını söylemek neredeyse imkânsızdır.

Daha ayrıntılı araştırılması gereken diğer bir alan da, Uygur Budist sanatı ve onun muhtemel Soğd öncülleridir. Budist hikâye döngüleri *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın illüstrasyonları bu anlamda özellikle ilgi çekicidir. Hepsisi tek bir el yazmasına ait olan tek renkli minyatürlerin yanında aynı zamanda farklı el yazmalarına ait çok renkli illüstrasyonlar da yer almaktadır. Princeton'daki

⁸⁸ Hans-Joachim Klimkeit bu hipotezi önermiştir. Bu problem üzerine bkz. Wilkens, Jens, “Der ‘Neutag’ und die Maitrisimit: Probleme der zentralasiatischen Religionsgeschichte,” *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit: Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen, Berlin, 3. und 4. April*, ed. Yukiyo Kasai, Abdurishid Yakup ve Desmond Durkin-Meisterernst (Turnhout: Brepols, 2013), 375–410. Klimkeit'in çalışmasına atıflar s. 377, dipnot 8'dedir.

⁸⁹ Bkz. Kolbas, Judith G., “Khukh Ordnung, A Uighur Palace Complex of the Seventh Century,” *Journal of the Royal Asiatic Society* 15.3, 3. seri (2005): 303–327.

⁹⁰ Kolbas, “Khukh Ordnung,” s. 307. Soğdların Doğu Uygur İmparatorluğu'ndaki varlıkları şurada tartışılmıştır: Stark, Sören, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien: Archäologische und historische Studien* (Wiesbaden: Reichert, 2008), s. 310–314.

⁹¹ Krş. örn. Haneda, Akira, “Introduction,” *Acta Asiatica* 34 (1978): 9 ve Zieme, Peter, “Die Uiguren und ihre Beziehungen zu China,” *Central Asiatic Journal* 17 (1973): 289.

⁹² Bu yorum Moriyasu'daki yeni baskıda verilmiştir. Moriyasu, Takao 森安孝 ve Kōsetsu Suzuki 宏節鈴木, Shigeo Saito 茂雄齊藤, Takeshi Tamura 健田村, Bai Yudong 白玉冬, “Sine Usu hibun yakuchū · ネウ · 碑文訳注 [Moğolistan'da Uygur Döneminden Şine-Usu: Yeniden Dzüenlenmiş Metin, Çeviri ve Notlar],” 内陸ア · ア言語の研究 Nairiku ajia gengo no kenkyū [*İç Asya Dilleri Üzerine Araştırmalar*] 24 (2009): 31, ayrıca Türkçeye çevirisi ile krş. Mert, Osman, *Ötüken Dönemi Yazıtlarından Tes—Tariat—Şine Us* (Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık, 2009), 262.

Doğu Asya Kütüphanesi'nden bir örneğin (raf etiketi: Peald 6r), Dunhuang'dan olduğu bildirilmiştir (şekil 6.1).⁹³ Bu büyük olasılıkla Turfan'dan getirilmiştir.

Daśakarmapathāvadānamālā'nın illüstrasyonları birçok bakımdan dikkat çekicidir. İlk olarak, bunlar, özellikle de Princeton fragmanı tarz olarak Şorçuk'taki duvar resimlerini (krş. Stein resim 279d; şekil 6.2)⁹⁴ andırmaktadır. Şorçuk'taki bazı duvar resimleri (Hermitage, St Petersburg'da bulunan), *Daśakarmavapathāvadānamālā*'nın illüstrasyonlarından birinde olduğu (III 6324; şekil 6.3) gibi, altının⁹⁵ kullanımını gösteriyor (Berlin'de bulunan Asya Sanat Müzesi'ndeki aslına başvurarak teyit ettiğim üzere). Burada tanrıların kıyafetleri ve takıları; Bodhisattva, Brahma rahibi ve bir keşişin giysileri altın işlemelidir. Brahma rahibinin sağdaki oturuş pozisyonunun, 'Bilge hâkim'in tasviri (ilk kayıt odası 41/VI)⁹⁶ olarak bilinen Pencikent'ten bir Soğd duvar resmi ile karşılaştırılabilir olması dikkat çekicidir. Soğdlu Budist sanatının bu tür bir tasviri Uygurlara aktardığı düşünülebilir. III 6324'te bulunan çizimin, Kāncanasāra Avadana'ya atıf yaptığı artık tespit edilebilir. Bir bulutun üzerinde süzülen tanrıların tasviri, Şorçuk'taki duvar resminden daha zariftir, ancak bununla beraber her iki örnek de tarz açısından oldukça benzerdir.

Eski Uygurca *Daśakarmavapathāvadānamālā* el yazmasına ait bir diğer tek renkli resim, Udayana-Avadāna'nın birkaç sahnesini göstermektedir.⁹⁷ Kralın cariyelerinden biri dans ediyor (şekil 6.4.) ve bu

⁹³ Bu eser, Bullitt, Judith Ogden, "Princeton's Manuscripts Fragments from Tun-huang", *The Gest Library Journal* 3.1-2 (Spring 1989): resim 6.7'de yayımlandı ve hatalı bir biçimde "Diamondsūtra"ya ait olarak tanımlandı.

⁹⁴ Bunlar Hermitage (St Petersburg) ve British Museum'da (Londra) yer almaktadır.

⁹⁵ Russell-Smith, Lilla, *Uygur Patronage in Dunhuang: Regional Art Centres on the Northern Silk Road in the Tenth and Eleventh Centuries* (Leiden, Boston: Brill, 2005), 117.

⁹⁶ Krş. Marshak, Boris, *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana*. Vladimir A. Livshits tarafından hazırlanan bir Ek ile (New York: Bibliotheca Persica Press, 2002), 66, resim 33.

⁹⁷ Raf etiketi U 417 (Turfan Koleksiyonu, Berlin). Bkz. Plate XI, Wilkens, Jens, "Studien zur alttürkischen *Daśakarmapathāvadānamālā* (1): Die Udayana-Legende," 内陸ア・ア言語の研究 *Nairiku ajia gengo no kenkyū* [*İç Asya Dilleri Üzerine Araştırmalar*] 18 (2003): 151–185, Udayana-Avadāna'nın yayımlandığı çalışma içinde.

Şekil 6.1.: Peald 6r (detay) (Courtesy East Asian Library, Princeton), Eski Uygurca *Daśakarmapathāvadānamālā* metnine ait Dunhuang tasviri.

Şekil 6.2.: Stein Resim 279d (Trustees of the British Museum, Londra), Şorçuk (*Lilla Russell-Smith*'den sonra, Uygur Patronage in Dunhuang, renkli levha 19).

Şekil 6.3.: III 6324 Eski Uygurca *Daśakarmapathāvadānamālā* metnine ait Yarhoto tasviri © STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN, MUSEUM FÜR ASIATISCHE KUNST/JÜRGEN LIEPE.

Şekil 6.4.: Soğd girdabı dansı yapan bir cariyе resminin elle çıkarılmış kopyası (taslak çizim Jens Wilkens’a aittir).

betimleme, Soğd girdabında dans eden kadınları betimleyen, Tang Hanedanlığı'na ait Çin sanatıyla tam anlamıyla paralellik gösterir.⁹⁸

Fakat dansçılar Soğd mezarlarındaki kitabelerde de betimlenir.⁹⁹ Zhang Qingjie Soğd danslarını ayrıntılı olarak ele almış ve şu sonuca varmıştır: Çin kaynaklarındaki *hutengwu* (胡騰舞) ve *huxuangwu* (胡旋舞) adlı danslar iki farklı stildir. Birinci dans çoğunlukla erkekler tarafından icra edilirken, ikincisi kadınlar tarafından icra edilir.¹⁰⁰ *Daśakarmapathāhvādānamālā*'nın Soğd versiyonuna ait bazı el yazmalarının -şu ana dek yalnızca bir yaprağı tespit edilmiştir-¹⁰¹ aynı şekilde illüstrasyonlar içermesi ve bu illüstrasyonların Eski Uygur versiyonundaki çizelere ilham kaynağı olmuş olması mümkündür.

Turfan bölgesinde bulunmuş olan *Daśakarmapathāhvādānamālā*'daki resimler ile Şorçuk'ta bulunan duvar resimleri arasındaki benzerlik yalnızca Uygur Budizm kronolojisine değinilerek açıklanamaz. Ekol etkilerini de dikkate almak gerekir. Geleneksel olarak Şorçuk, Sarvāstivāda'nın merkeziydi.¹⁰² Eski Uygurca eser *Daśakarmapathāhvādānamālā* Sarvāstivāda'nın Vaibhāṣika koluna aittir.

Uygur Budizmi'nin erken dönemindeki Maniheizt ve Budist sanat birbiriyle yakından ilişkilidir ve erken Uygur Budist sanatında altın kullanımı, Lilla Russell-Smith'in *Uygur Patronage in Dunhuang* adlı monografisinde doğru bir biçimde belirttiği üzere, Maniheizt atölyelerinin etkisini gösterir.¹⁰³ Soğd Budist sanatının, ayrıca Uygur Budist sanatının şekillenmesinde de önemli bir yere sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Budist Soğd metinlerindeki resimler nadirdir. Fakat bazı örnekleri yaşamaktadır. Berlin'deki Asya Sanatı Müzesi'nin koleksiyonunda kağıt üzerinde bir anlatı metnine ait olan bir resim (III 10; şekil 6. 5) bulunmaktadır.¹⁰⁴ Bu tasvir, *Daśakarmapathāhvādānamālā*'daki resimler gibi işlenmiş değildir, ancak kırmızı ve mavi renklerin yanında altının kullanımı burada da dikkat çekicidir. Ayrıca metnin ve resmin düzeni, Uygur örneklerine benzerdir. Soğdca *Araṇemi-Jātaka*'ya ait olan diğer bir resim (III 49 48; şekil 6.6),¹⁰⁵ III 6324 (şekil 6.7) Uygur örneği ile karşılaştırıldığında, kaplan postundan yapılmış olan münzevi giysisinin tasviri ile

⁹⁸ Bkz. Rong, "Migrations," 240 (resim 2, özellikle soldaki kız).

⁹⁹ Krş. Hansen, *The Silk Road*, renkli levha 14.

¹⁰⁰ Zhang Qingjie, "Hutengwu ve Huxuanwu: Sogdian Dances in the Northern, Sui and Tang Dynasties," *Les Sogdiens en Chine*, ed. Etienne de la Vaissière and Eric Trombert (Paris: Ecole française d'Extreme-Orient, 2005), 93-106.

¹⁰¹ Sundermann, Werner, "A Fragment of the Buddhist Kanganasara Legend in Sogdian and its Manuscripts," *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europea, held in Ravenna, 6-11 October 2003*, Vol. 1: *Ancient & Middle Iranian Studies*, ed. Antonio Panaino ve Andrea Piras (Milano: Mimesis, 2006), 715-724.

¹⁰² Sanskrit dilinde yazılmış bazı Mahayana el yazmaları da burada bulundu. Bkz. Tremblay, "Spread of Buddhism in Serindia," 106.

¹⁰³ Russell-Smith, Lilla, *Uygur Patronage*, s. 116-117, 141-153 ve muhtelif yerlerde.

¹⁰⁴ Aynı el yazmasına ait olan III 4941, III 4942, ve So 10100q fragmanları da aynı şekilde tasvirlerle sahiptir.

¹⁰⁵ Soğdca *Araṇemi-Jātaka* resimleri üzerine bir inceleme için bkz. Ebert, Jorinde, "Sogdische Bildfragmente der Aranemi-Legende aus Qoco," *De Dunhuang à Istanbul: Hommage à James Russell Hamilton*, ed. Louis Bazin ve Peter Zieme (Turnhout: Brepols, 20019), 25-41 (I-XIX. levhalar). III 4948, levha XVIII üzerinde izi olan levha II üzerinde yeniden üretilmiştir.

büyük benzerlikler gösterir. Her iki Brahman da bir eşya tutmaktadır. Bana göre, sanat tarihçileri konuyu daha detaylı incelemelidirler. Soğdca *Arañemi-Jātaka*'daki tasvirler, erken dönem Uygur Budist sanatının oluşumu konusunda özellikle önemlidir. Bu tasvirler, altın kullanımı ve renklerin seçimi yönünden Maniheizm estetiğine yakın bir benzerlik gösterir.

Şekil 6.5.: III 10 Soğdca bir anlatı metnine ait Koço tasviri

© STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN, MUSEUM FÜR ASIATISCHE KUNST/ IRIS PAPADOPOULOS.

Şekil 6.6.: III 4948 (detay) Koço

© STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN, MUSEUM FÜR ASIATISCHE KUNST/ IRIS PAPADOPOULOS.

Şekil 6.7.: III 6324 (detay)

© STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN, MUSEUM FÜR ASIATISCHE KUNST/
JÜRGEN LIEPE.

2.3.3. Erken Dönem Uygur Budist Metinleri

Uygur Budizmi'nin önemli bir rol oynamaya başladığı zamana geri dönelim. Benim onaylamadığım bir görüşe göre erken dönem Uygur Budist metinleri sırasıyla sadece Toharlar (Toharcadan çevrilmiş olan metinler için) ya da Çinliler (Çince'den çevrilmiş olan metinler için) tarafından çevrilmiştir. Japon bilim insanı Moriyasu, bu teoriyi geliştirdi.¹⁰⁶ Ona göre çevirilerin yapıldığı dönemde Budist Uygurlar yoktu. Dahası Moriyasu, Budist misyonerlik faaliyetlerini, kağanlık himayesiyle teşvik edilen, yukarıdan aşağıya doğru bir hareket olarak tanımlıyordu -ki bu durum Maniheizm için fazlasıyla doğrudur- ancak 11. yüzyılın başında gerçekleşen dinî politikadaki resmî dönüşümden önce, Uygur halkının içinde din değiştirenler neden olmasın? Maniheizm'in terk edilişi 10. yüzyılın sonunda hâlihazırda başlamıştı.¹⁰⁷ Yöneticilerin Budizm'i destekleme yönündeki kararları, kısmen, bu dinin Uygur nüfusu içerisinde büyük ölçüde yayılmış olduğunun fark edilmesi nedeniyle. Bu süreç en geç 10. yüzyılın başlarında başlamış olmalıdır. Birkaç Çin kaynağı 965 yılında Uygurlarda bir elçilik heyeti olduğundan bahseder.¹⁰⁸ Buradaki önemli nesnelerden biri Buda'ya ait bir diş kalıntısıydı. Bu elçilik heyetinin Batı Uygur Kağanlığı'ndan gelmiş olması muhtemeldir.¹⁰⁹ Bu, Budizm'in, 10. yüzyılın ortalarında Batı Uygur Kağanlığı'nın yöneticileri üzerinde hâlihazırda güçlü bir etkisi olduğu anlamına gelir. Zaten Koço Krallığı'nı (502 - 640) kuran Ku (麴) ailesi, Budizm'i destekliyordu.¹¹⁰ Doğu Uygur İmparatorluğu'ndan Uygurların gelişinden önce, şüphesiz Budizm bölgedeki hâkim dindi. Maniheizm ise Doğu Uygur İmparatorluğu'nda neredeyse sadece yönetici elit ve Uygur ve Soğd tüccarlar tarafından kabul görmüş bir saray dininden fazlası değildi ve Turfan'ın baskın biçimde Budist olan nüfusu üzerine bu din adeta empoze ediliyordu.

Dunhuang'da, muhtemelen 11. yüzyılın başlarında mühürlenmiş olan 17 numaralı mağaranın¹¹¹ kitaplığında bulunmuş olan çeşitli Uygur Budist metinlerinin

¹⁰⁶ Moriyasu, "Chronology," 216'da olduğu gibi. Tartışma büyük ölçüde kronolojik değerlendirmelere dayanır ve dilbilimsel destekten yoksundur. Örneğin *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın Toharlar tarafından Budist olmayan insanlara kadar tanıtılmasının sebebi olarak onun anlaşılması kolay bir metin olması yönünde bir açıklama (Moriyasu, "Chronology," s. 216'da bu şekilde belirtilmiş), benim kavrayışımın sınırlarını aşıyor. Metinler kendilerini bir *kāvya* eseri olarak adlandırıyor ve Hami versiyonunun giriş bölümü, Hint mitolojisi bilgisi açısından, muhtemelen en sofistike Eski Uygurca metindir. Bu gerçekler, metinlerin çok iyi eğitim görmüş Budist uzmanlar için tasarlanmış olduğunu gösterir.

¹⁰⁷ Aynısı, 10. yüzyılın sonuna kadar devletin resmî dini olmuş olan Budizm'in kabul edildiği Kansu Uygurları için de geçerlidir. Bkz. Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 113-114.

¹⁰⁸ Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 26.

¹⁰⁹ Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 123-124.

¹¹⁰ Shen Weirong, "Tibetan Buddhism in Mongol-Yuan China (1206-1368)," *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*, ed. Charles D. Orzech, Henrik H. Sorensen ve Richard K. Payne (Leiden, Boston: Brill, 2011), bu devleti Batı Uygur Kağanlığı ile karıştırır ve hatalı bir şekilde şu açıklamayı yapar: "Tibet ezoterik Budizmi, bölgeyi başarıyla yöneten üç rejimde de, yani Koço Uygur devleti (460-640), Tangut Hia devleti (1038-1227) ve Moğol-Yuan hanedanlığında yaygındı".

¹¹¹ Daha sonraki bazı el yazmaları rahip Wang tarafından bu mağaraya taşındı. Ancak, James Hamilton'un belirttiği gibi, bu mağarada bulunan el yazmalarının %99'dan fazlasının 1035'ten önceki döneme ait olduğu kesinlikle doğrudur. Krs. Hamilton, James, "On the

çoğu, 10. yüzyılda Uygur nüfusu içinde (mağaralarda bulunan Uygur el yazmalarının yerel ürünler mi yoksa dışarıdan alınmış metinler mi olduğuna bağlı olarak Dunhuang'da veya Batı Uygur Kağanlığı'ndaki)¹¹² Budizm'in derin köklere sahip olduğu gerçeğine işaret etmektedir. El yazmalarından biri olan *Arañemi-Jātaka*'nın (P. Ouïgour 1)¹¹³ özellikle çok eski olduğu anlaşılmaktadır. Bu eser, birçok yönden Maniheizm kitap kültürünü yansıtır (kodeks formatı, kırmızı noktalama işaretleri, paleografi) ve Batı Uygur Kağanlığı'ndan getirilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca Turfan bölgesinde Soğdca, Toharca ve Çince konuşan nüfusta 8. yüzyılda¹¹⁴ hâlihazırda başlamış ve Uygurlar'ın Moğolistan'daki imparatorluklarının çöküşünden sonraki göç hareketleriyle yoğunlaşmış olan Türkleştirmeyi de dikkate almak zorundayız. Çok dillilik, Tarım Havzası'nın kuzey yakasında ve Dunhuang'da çok yaygınlaşmış olmalıdır.¹¹⁵ Uygur yöneticilerinin bölgedeki yerli insanlarla yaptıkları evlilik bağları da, sözünü ettiğimiz diğer unsurlarla birlikte, Budizm'in yayılmasını kuvvetlendirmiş olmalıdır.

Dating of the Old Turkish Manuscripts from Tunhuang,” *Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung „Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung“, veranstaltet von der Berlin- Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12. 12. 1994)*, ed. Ronald E. Emmerick vd. (Berlin: Akademie Verlag, 1996), 138. Hamilton; Doerfer'in bir makalesinde ve bir de kitabında ifade ettiği, Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*'da nesredilmiş birkaç metnin Yuan dönemine tarihleneceği yönündeki tutarsız görüşüne ait çeşitli iddialarını reddeder. Krş. Doerfer, Gerhard, “Bemerkungen zur chronologischen Klassifizierung des älteren Türkischen,” *Altorientalische Forschungen* 18 (1991): 170–186 ve Doerfer, Gerhard, *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1993). Dunhuang'daki mağara kütüphanesinin mühürlenmesinin nedenleri ve bu olayın tarihi üzerine birçok farklı açıklama yapılmıştır. Rong Xinjiang, Hotan'ın 1006'da Müslüman Karahanlıların eline geçmesinden sonra söz konusu mağaranın mühürlendiğini iddia etmiştir. Bkz. Rong, Xinjiang, “The Nature of the Dunhuang Library Cave and the Reasons for its Sealing,” *The Silk Road: Key Papers, Part I: The Preislamic Period, Volume 2*, ed. Valerie Hansen (Leiden, Boston: Global Oriental, 2012), 645–666.

¹¹² *Kadim Milletlerin Kronolojisi* (Ar. *Ātār al-bāqīya 'anil-qurūn al ḥālīya*) eserini yazan El-Biruni 1000 yılı civarında Taghazgarların (yani, Uygurları kasteden İslamî kaynaklarda kullanılmış olan Dokuz Oğuz terimi) arasında Budizm'in varlığından bahseder. Bölüm, Elverskog, *Buddhism and Islam*, 51'den alıntılanmıştır. Bu ifade, Batı Uygur Kağanlığı'nda sadece Çinli ve Tohar Budistleri kast ediyor olamaz.

¹¹³ Ed. Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, 2-9.

¹¹⁴ Toharca, 8./9. yüzyıldan itibaren Kuça ve Turfan bölgelerinde bir yazı dili olmaktan çıkmıştır. Bkz. Schaefer, “Multilingualism,” 451. Zieme de, *Religion und Gesellschaft*, s. 42'de, Turfan vadisinin Türkleştirilmesi sürecinde Hintliler ve Toharlar'ın yalnızca önemsiz bir rol oynadığını belirtir. Haneda, bu hipotezi daha da geliştirmiştir: 840'tan sonra Moğolistan'daki yurtlarından Tarım Havzası'na göç eden Uygurların sayısı bu bölgeyi Türkleştirmek için yeterliydi, fakat Maverâünnehir için yeterli değildir. Bkz. Haneda, “Introduction,” 8. Tarım Havzası'nın Batı tarafındaki Uygur hâkimiyeti çeşitli kaynaklara yansımıştır. Uygurlar 798'de, Kuça bölgesinde Tibetlileri mağlup ettiler ve 802'de Kaşgar'a sürdüler. Bkz. Yoshida, Yutaka, “The Karabalgasun Inscription and the Khotanese Documents,” *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mitteliranischer Zeit: Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann*, ed. Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck and Dieter Weber (Wiesbaden: Reichert, 2009), 349-362.

¹¹⁵ Dunhuang'daki çok dillilik üzerine bkz. Takata, Tokio, “Multilingualism in Tun-huang,” *The Silk Road: Key Papers, Part I: The Preislamic Period, Volume 2*, ed. Valerie Hansen (Leiden, Boston: Global Oriental, 2012), 545-562.

2. 4. Turfan ve Dunhuang

İlk milenyumun başlamasıyla Turfan ve Dunhuang ilişkileri oldukça yakınlaştı.¹¹⁶ ‘Sadakate Dönen Ordu Bölgesi’ (Çin. *Guiyi jun* 歸義軍), Dunhuang ve Batı Uygur Kağanlığı arasındaki, Çin ekonomi belgelerinde de yansımış olan, diplomatik ilişkileri tesis etti.¹¹⁷ 1020’lerden Tangutların bölgede güçlenmesine kadar (yaklaşık 1035) Dunhuang, Batı Uygurlarının doğrudan kontrolü altında kalmıştır¹¹⁸

Türkoloji çalışmalarındaki genel kanı, Dunhuang’daki mağara kütüphanesinde¹¹⁹ bulunan edebî eserlerden Eski Uygurca el yazmalarının en azından bir bölümünün, Dunhuang manastır yazıhanesinde oluşturulmuş yerel ürünler olmadığı, daha ziyade dışarıdan getirildiği yönündedir.¹²⁰ Kalyāṇamkara ve Pāpamkara hikâyesini içeren Uygurca el yazması kitapçığın sıra dışı küçük formatı, bireysel kullanım için sahibi tarafından seyahat esnasında kolayca taşınabildiğine işaret eder.¹²¹

¹¹⁶ Özellikle bkz. Moriyasu, Takao 森安孝夫, “Uiguru to Tonkō ウイグルと敦煌 [Türkçe başlık: Uygurlar ve Dunhuang]”, *Kōza Tonkō 2: Tonkō no rekishi* 榎一雄(編) 講座敦煌 2 敦煌の歴史 [*Dunhuang Üzerine Dersler, Cilt 2: Dunhuang Tarihi*], ed. Kazuo Enoki 一雄榎 (Tokyo: Daito shuppansha, 1980), 297-338. Onuncu yüzyıldaki temaslar şurada özetlenmiştir: Rong, Xinjiang, “The Relationship of Dunhuang with the Uighur Kingdom in Turfan in the Tenth Century,” *De Dunhuang a Istanbul: Hommage a James Russell Hamilton*, ed. Louis Bazin ve Peter Zieme (Turnhout: Brepols, 2001), 275-298. İlave olarak, Turfan ve Dunhuang arasındaki ilişkiler üzerine bkz. Moriyasu, Takao, “The West-Uighur Kingdom and Tunhuang around the 10th-11th Centuries,” *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Berichte und Abhandlungen* 8 (2000): 337-368.

¹¹⁷ Bkz. Rong, “Relationship,” 267-280. 11. yüzyılın ilk yarısında Batı Uygurları politik etkilerini Dunhuang’a kadar genişletti (Moriyasu, “Chronology,” 192’nin izniyle). Bundan önce Cao (曹) Hanedanlığı, evlilik bağlarını Batı Uygur Kağanlığı ile değil, sadece Kansu’daki Uygur Devleti ve Hotan ile kurdu. Bkz. Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, XVIII; Russell-Smith, *Uygur Patronage*, 58-68. Dunhuang, batıda Batı Uygur Kağanlığı ve doğuda Kansu Uygur Devleti arasında konumlanmıştı.

¹¹⁸ Bkz. Moriyasu, Takao, “The Sha-chou Uighurs and the West Uighur Kingdom,” *Acta Asiatica* 78 (2000): 29. Moriyasu, “Sha-chou Uighurs,” s.40-45’de, bağımsız bir Shazhou Uygur Kağanlığı teorisini ortaya koyan bazı Çinli bilim insanlarının görüşü, sağlam argümanlarla reddedilir. Makalesinde, sadece Guiyi jun Rejimini yıkan Tangutlardan (Xixia) sonra iktidara gelen Shazhou kağanlarına yer veren Yang, bağımsız bir Shazhou Uygur Kağanlığı iddiasının taraftarlarından biridir (Yang, “Sha-chou Uighur Kingdom,” 81). Yang, Uygurların Shazhou’ya 1036’da, Tangut zaferinden sonra yeniden yerleştiğini varsayar. Sayfa 82’de bu düşüncesini ilerleterek Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*’da neşredilmiş olan Eski Uygurca belgelerin bu kağanlığa ait olduğunu ifade eder. Yang, sonuç olarak bu belgeleri 11. yüzyılın ortalarına tarihlendirir. Ancak Hansen (*The Silk Road*, 190), Kansu Uygurlarının 1002’den sonra Dunhuang’ı ele geçirdiklerini düşünür.

¹¹⁹ Bazı geç dönem Uygur Budist metinleri, Aurel Stein’in tahmin ettiği gibi bekçi Wang tarafından mağara kütüphanesine taşınmıştır. Bkz. Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, s.

¹²⁰ Aynı durum bazı Soğd metinleri için de geçerlidir. Yoshida (“Die buddhistischen sogdischen Texte,” 337, n. 14), Dunhuang’da bulunan Soğdca Budist metinlere ait kolofonlarda verilen bilgileri özetler: P. sogd. 2’de Intox. (Britanya Kütüphanesi) Luoyang’a tercüme edilmiştir. İki metin de Dunhuang’a getirilmişken P. sogd. 8 Dunhuang’da tercüme edilmiştir.

¹²¹ Bir yaprağının kenarında Kūsān çor adının yer aldığı bir el yazması olan P. 3509 numaralı metin, Rong’a göre (“Relationship,” 295) Batı Uygur Kağanlığı’ndaki insanlar tarafından kopya edilmiştir. Moriyasu, “Dunhuang’da keşfedilen Uygurca el yazmaları, açıkça, Batı

Kervanla yolculuk yapanlara ait¹²² din dışı belgeler birçok yönden daha aşikârdır, fakat insanların dinî aidiyetleri genellikle belirsizdir: 10. yüzyılın ortasında yazılmış olması muhtemel olan bir belge (P. Ouïgour 2988 ve P. 2909), Turfan bölgesinde Soğd ve Uygurlardan oluşan karma bir elçilik heyetine aittir.¹²³ İsmi Yohnan (< Süryanice *Yōhanan*) olmasından dolayı katılımcılardan biri, bir Hristiyan gibi görünmektedir. Ancak bir satırda açıkça ifade ettikleri “Ve biz bu *saṅghārāma*’da kaldık” (EU *biz ymā bo s(ā)ḡrimtā tūst(i)miz*)¹²⁴ ifadesi, bu kişilerin çoğunun Dunhuang’a metinler getiren, Batı Uygur Kağanlığı’na mensup Budist ziyaretçiler olabileceği anlamına gelir.¹²⁵

Budist metinlerinin tersine akışı da dikkate alınmalıdır, çünkü Dunhuang büyük olasılıkla Batı Uygur Kağanlığı’ndaki yorum yazınına ait bazı türlerin kaynağıydı. Kuiji (632-682, 窺基) tarafından *Lotussūtra*’ya yapılan *Miaofa lianhua jing xuanzan* (妙法蓮華經玄贊, T. 1723) başlıklı yorum, Dunhuang’da çok popülerdi. Uygurca çevirinin orijinali, Dunhuang’dan taşınmış olabilecek Çince bir kaynağa dayanmaktaydı.¹²⁶ Son zamanlarda yayımlanmış olan *Vimalakīrtinirdeśa* üzerine yazılmış Eski Uygurca yorum, bilinen herhangi bir Çince kaynaktan yapılmış doğrudan bir çeviri değildir; daha ziyade çeşitli Çince yorumların seçilmiş parçalarından yapılan bir derlemedir. Bu yorumda muhtemelen, Turfanlı Budistlerin Dunhuang aracılığıyla bildiği, Daoye’nin (~ 7. yüzyıl, 道液) *Collected Commentaries on the Vimalakīrtisūtra from ‘inside the Passes’* [‘Geçmişlerin İçinde’den *Vimalakīrtisūtra* Üzerine Toplanmış Tefsirler] (Çin. *Jingming jing jijie guanzhong shu* 淨名經集解關中疏, T. 2777) yorumundan etkilenilmiştir.¹²⁷

Ancak Dunhuang’da edinilen yorum yazını, yeni Budist metinlerin Batı Uygur Kağanlığı’na akışının tek kaynağı değildir. “Dönüşüm metinleri” (*bianwen* 變文) olarak bilinen Dunhuang edebiyatının tipik bir türünün aktarımlarını Uygurca

Uygur Kağanlığı halkına ait eserlerdir [...]” der (Moriyasu, “Sha-chou Uighurs,” 36). Bu görüşün aksine Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, s. 175’te, dinî el yazmalarının çoğunun (yani kendi yayınladığı metinler 1-12) Shazhou’da yazıldığını düşünür.

¹²² Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, 176.

¹²³ Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, 83.

¹²⁴ Satır 1 (ed. Hamilton, *Manuscripts Ouïgours*, vol. 1, 86).

¹²⁵ Daha önce de bahsedildiği üzere, Princeton’daki *Daśakarmapathāṇvādānamālā*’ya ait resimli yaprağın Turfan bölgesinden getirilmiş olması mümkündür. Bu el yazması 10. yüzyılın sonu veya 11. yüzyılın başında oluşturulmuştur. Popüler Çince anlatıların Turfan’dan Dunhuang’a taşındığı da kanıtlanmıştır. Bkz. Rong, “Relationship,” 296-297 (daha fazla referansla birlikte).

¹²⁶ Bkz. Kudara, Kōgi, “Uigurische Fragmente eines Kommentars zum *Suddharmapūṇḍarīka-Sūtra*,” *Der Türkische Buddhismus in der Japanischen Forschung*, ed. Jens Peter Laut ve Klaus Röhrborn (Wiesbaden, Harrassowitz, 1988), 34-55 (ve s. 102-106’daki levhalar) ve Zieme, “Some Notes”, 149-151. Zieme, Mainz 342 numaralı yaprağı yayınladığı çalışmasında parşömen tomarı (*juan* 卷) sayısının Çin versiyonunda beş iken, Uygur versiyonunda ise dokuz olduğunu söyler (Zieme, “Some Notes,” 150). Tomarların Çince numaralandırılması zaman içinde değişebilir ve Uygurca versiyonu da böyle farklı bir numaralandırmayı yansıtır. Çevirmenin adı kolofonda Şirmir Biji T[utu]n] olarak yer alır. Bu çevirmen başka türlü bilinmeyen bir kişi olan belirli bir Sinkau’nun isteği üzerine metni Çince’den çevirmiştir. Bu kolofon, Zieme “Some Notes,” s. 150-151’de çevrilmiştir.

¹²⁷ Bkz. Kasai, Yukiyo, *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśasūtra* (Turnhout: Brepols, 2011), 14-15.

yazmalarda da tespit edebiliriz. Berlin Turfan Koleksiyonu'ndan bir el yazması (Mainz 711a,b), Dunhuang'daki Çince Maudgalyâyana *bianwen* örneklerinin daha kısa bir versiyonudur. Editörün de doğru olarak işaret ettiği gibi, bu durum Turfan ve Dunhuang arasındaki ilişkiler için ilave kanıt sağlar.¹²⁸ Turfan'da *Wutai Dağı'na Övgü* (Çin. *Wutaishan zan* 五臺山讚) metnlerinin bazı fragmanları bulundu. Bu metinler de aynı şekilde, Turfan'da Dunhuang Budist kültürünün önemini vurgular.¹²⁹

Bu şekilde zamanla, Uygurlar farklı kaynak dillerden metinler çevirdiler. Fakat özel bir türe ait olan metinlere yönelik bir ihtiyaç da ortaya çıktı. Çince metinlerin tümünün Batı Uygur Kağanlığı'nda bulunmadığı açıktır.¹³⁰ Bu sebeple Uygurlar bazı metinlere, Çin'deki merkez hanedanlıklardan ulaştılar. Ancak metinlerin ekseriyeti Dunhuang'dan alınmıştır.¹³¹

Daha geç zamanlarda, yani Yuan Hanedanlığı döneminde (1271-1368, 元), Çinceden tercüme edilmiş bazı Uygurca metinlerin Dunhuang'a tekrar getirilmiş olması mümkündür. Bunun bir örneği, hemen yukarıda bahsettiğimiz *Lotussūtra* üzerine bir yorumun Uygurca versiyonudur (*Miaofa lianhua jing xuanzan* 妙法蓮華經玄贊, T. 1723). Çünkü iki el yazması da çok büyük ihtimalle Mogao'da bulunan 446 numaralı Dunhuang mağarasındaki (P. no. 181) kazılarda ortaya çıkarılmıştır.¹³² Eski Uygur Türkçesindeki bu versiyon, muhtemelen Turfan bölgesinden gelmiştir.

Farklı kaynak dillerden (Toharca A, Çince, Tibetçe, Sanskrit) Budist metnlerinin çevrilmesi kararı ve Budist yazınının yeni tür ve metinlerine olan ihtiyacın giderek artmasından dolayı Uygur Budist kültürü, sürekli bir değişim

¹²⁸ Krş. Zieme, Peter, "Buddhistiche Unterweltsberichte-alttürkische Varianten aus der Turfan-Oase," *Life and Afterlife & Apocalyptic Concepts in the Altaic World Proceedings of the 43rd Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Chateau Pietersheim, Belgium, September, 3-8, 2000*, ed. Michael Knüppel ve Alois van Tongerloo (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 145. Başka fragmanlar (Mainz 290, U 1905, U 1906, U 1903, U 5058, SI Kr 2/51) da aynı şekilde Zieme tarafından yayımlanmıştır.

¹²⁹ Bkz. Zieme, Peter, "Three Old Turkic 五臺山讚 *Wutaishanzan* Fragments," 内陸アジア言語の研究 *Nariku ajia gengo no kenkyū/Studies on the Inner Asian Languages* 17 (2002): 236-237. Wutai Dağı'na (五臺山) yapılan hac yolculukları özellikle 9. yüzyılda yaygındı. Dunhuang, Tibet'ten Wutai Dağı'na giden yolda önemli bir noktaydı. Bkz. Hansen, *The Silk Road*, 187. Dunhuang mağaralarında bulunan, Wutai Dağı'na yapılan hac yolculuğuna ilişkin yazıtlar şu çalışmada incelenmiştir: Matsui, Dai "Tonkō shosekkutsu no Uigurugo daiki meibun ni kansurun sakki (2) 敦煌諸石窟のウイグル語題記銘文に関する筈記 (二) / Notes on the Old Uigur Wall Inscriptions in the Dunhuang Caves (II)," *Jinbun shakai ronsō (Jinbun kagaku hen)* 人文社会論叢. 人文科学篇 .*Studies in the Humanities (Volume of Cultural Science)* 32 (2014): 37-40.

¹³⁰ Ancak Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 23'deki açıklamalara bakınız. Bu açıklamalar şu noktaya özellikle temas eder: "Für die alttürkischen Übersetzungen waren in den meisten Fällen die damals neuesten oder die gangigsten Versionen auf massgeblich. Dass bisweilen aber auch auf ältere Fassungen mancher Sutrarexte zurückgegriffen wurde, spricht dafür, dass die alttürkischen Buddhisten aufs engste mit den verschiedenen Versionen und Überlieferungen vertraut waren."

¹³¹ Bkz. Rong, "Relationship," 284-285. Rong'a göre "Sadakate Dönen Ordu Bölgesi", "Turfan'daki Çince Budist metinleri koleksiyonlarıyla çok aşına idi". Krş. Rong, "Relationship," 287.

¹³² Kudara, "Uigurische Fragmente" 50 ve Rong, "Relationship," 289.

içindeydi. Bu durumun Eski Uygurcada Budist bir kanon derlemesi veya çevirisine yol açıp açmadığı hâlâ kesin değildir.¹³³ Yeni fikirlerin ve yeni dinî hareketlerin benimsenmesi, geleneksel Budist kültürünün terk edilmesi anlamına gelmiyordu. Yenilerin yanında daha eski ibadet şekilleri de devam etmiştir.¹³⁴ Bu farklı yaklaşımların birbirini tamamlayıcı mı olduğu yoksa sürtüşme ve ihtilafa mı sebep olduğu, şu ana dek bilinen metinlere yansımamıştır.¹³⁵ Dinler arasındaki tartışmalar yazmalarda tanıklanır fakat din içi düşünce ayrılıkları, henüz incelenmesi gereken bir alandır.

¹³³ Bu problem şu çalışmada ele alınmıştır: Wilkens, Jens, “Hatten die alten Uiguren einen buddhistischen Kanon?” *Kanonisierung und Kanonbildung in der asiatischen Religionsgeschichte*, ed. Max Deeg, Oliver Freiberger ve Christoph Kleine (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011), 345-378.

¹³⁴ Uygur Budist edebiyatının erken döneminde, Maitreya Buda kültü çok önemliydi. Diğer Budist öğretileri ve uygulamalarının yüzyıllar içinde ortaya çıkmasına rağmen *tuşita* cennetinde yeniden doğma, Uygur Budizmi'nin geç dönemine ait şiirsel kolofonlarda ifade edilen, dinî bir gaye olarak kaldı. Bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 86. Uygur Budizmi'nin çok geç tarihli metinlerinden biri olan *Insadisütra*, Maitreya'ya bir ilahiden oluşan uzun bir bölüm içerir. Bkz. Zieme, Peter, “Zur Interpretation einer Passage des alttürkischen Maitreya-Lobpreises (BT III, 1014–1047),” *Turkologie heute—Tradition und Perspektive: Materialien der dritten Deutschen Turkologenkonferenz, Leipzig 4.–7. Oktober 1994*, ed. Nurettin Demir ve Erika Taube (Wiesbaden: Harrassowitz, 1998), 317–324 ve Zieme, Peter, “Ein alttürkischer Maitreya-Hymnus und mögliche Parallelen,” *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit: Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen, Berlin, 3. und 4. April*, ed. Yukiyo Kasai, Abdurishid Yakup ve Desmond Durkin-Meisterernst (Turnhout: Brepols, 2013), 403–416. Bununla birlikte, Uygur Budizmi'ndeki Maitreya Buda kültü çok yönlüydü ve farklı kaynaklara sahipti. Bkz. Kasai, Yukiyo, “Der Ursprung des alttürkischen Maitreya-Kults,” *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit: Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen, Berlin, 3. und 4. April*, ed. Yukiyo Kasai, Abdurishid Yakup ve Desmond Durkin-Meisterernst (Turnhout: Brepols, 2013), 67–104. Röhrborn, gelecekteki Maitreya Buda kültürünün Uygur Budizmi'nin geç dönemlerine kadar özellikle rahipler teşkilatında yer almayan inanırlar arasında canlı kalmaya devam ettiğini belirtir. Geç tarihli bir *avadāna* metnine başvurarak, Arı Ülke Budizmi'nin nasıl Maitreya Budizmi'nin yerini aldığını gösterir. Krş. Röhrborn, Klaus, “Maitreya-Buddhismus zwischen Hīnayāna und Mahāyāna,” *Turfan Revisited-The Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, ed. Desmond Durkin-Meisterernst vd. (Berlin: Reimer, 2004), 265a-266a. 6. ve 7. yüzyıllarda Arı Ülke Budizmi destekçileri Turfan bölgesinde (özellikle Toyok'ta) zaten etkindiler (krş. Yamabe, Nobuyoshi, “An Examination of the Mural Paintings of Toyok Cave 20 in Conjunction with the Origin of the *Amitayus Visualization Sutra*,” *Orientalia* 30.4 (1999): 38-44). Bunlar, Toyok'ta 20 numaralı mağarada bulunan Çince yazıtlara göre açıkça Çinli Budistlerdi; fakat bu ekole ait Uygur Budist metinleri 11. ve 12. yüzyıllardan daha eskiye ait değildir. Sukhāvati'den Budaların yerleşmiş olduğu ve Bodisatvaların oturduğu tahmin edilen yer olarak bahseden Moğolca bir el yazmasına eklenen Eski Uygurca 3 satırdan anlaşıldığı üzere Toyok, Turfan vahasında Arı Ülke Budizmi'nin merkezlerinden biri olarak kalmıştır. Ryukoku Kütüphanesi Ötani Koleksiyonu'nda bulunan Ot. Ry. 8126 raf etiketli el yazması, Yoshikawa tarafından Toyok'ta 1912'de ele geçirilmiştir. Ancak Moğolca kısmı, Arı Ülke Budizmi ile tam olarak ilişkili değildir. Bu bölüm *om mañi padme hūm* formülünü içerir. Bkz. Murayama, S., “Zwei mongolische Manuskripte aus Ost-Turkestan,” *Central Asiatic Journal* 4.3 (1959): 279-288.

¹³⁵ Bir geç dönem kolofonunda, *Tuşıta* ve *Sukhāvati*'den iki alternatif dinî gaye olarak bahsedilir. Bkz. Zieme, Peter, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* (Berlin: Akademie Verlag, 1985), 169 (metin nu. 46.37-41).

Budizm'in farklı varyantlarının sadece kronolojik olarak değil, aynı zamanda çeşitli Uygur gruplarının yayılma durumu nedeniyle coğrafi olarak da gelişip gelişmediği sorusu, şimdiye kadar ihmal edilmiş bir diğer önemli konudur. Bu problemin aydınlatılması, gelecekte yapılması gereken bir görevdir. Ancak burada Hong Hao'nun (1088-1155, 洪皓) hafızasında kalanlarla yazdığı *Travelogue of the Pine-tree and Desert Lands* (Çin. *Song mo ji wen* 松漠紀聞) adlı eserine değinebiliriz. Söz konusu metinde Hebei'deki (河北) Uygurların kendi tapınaklarına ve Buda heykellerine sahip oldukları ve bir Hint dilindeki *sūtraları* okudukları belirtilmiştir. Dinî bayramları sırasında sıkça bir koyun kurban ettikleri ve şarap içtiklerinde kanı Buda heykelinin dudaklarına bulaştırdıkları anlatılmıştır.¹³⁶

2. 5. Moğol İmparatorluğu

Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi ile önemli değişimler meydana gelmiştir. 13. yüzyılın başında gerçekleşen iki olay, gerçekleştikleri andan itibaren Uygur tarihinde derin bir etki bırakmıştır. İlki Naymanların yenilgisi ile Uygur yazı ve eğitim uzmanlarının Moğol hizmetinde istihdam edilmesinden sonra, Moğolların 1204'te Uygur alfabesini kabul etmesi¹³⁷; ikincisi ise 1209'da Uygur hakanı Barçuk Art Tegin'in Cengiz Han'a teslim olmasıdır.¹³⁸ Her iki olay da ilerleyen yıllarda Uygur ve Moğollar arasında kuvvetli bağlar tesis etti.¹³⁹ Barçuk Art Tegin, Cengiz Han'ın beşinci oğlu kabul edildi ve birkaç askerî sefere katıldı. Ardından Moğol imparatorluk ailesi ile Uygur hanedanlığı arasında evlilik bağları meydana geldi. Uygurlar imparatorluk ailesinin üyelerine öğretmenlik yaptılar ve onları edebiyat kültürü ile tanıştırdılar ya da Moğol İmparatorluğu yönetiminin bir parçası oldular.¹⁴⁰ Uygur Budizmi, Moğol Budizmi için bir dönüm noktası oldu ve Tohar Budizmi'nin, Uygur Budizmi'nin erken aşamaları üzerindeki nüfuzuna benzer

¹³⁶ Bkz. Pinks, *Uiguren von Kan-chou*, 115, 20. yüzyılda Kukunor bölgesinde kaydedilmiş olan Şamanistik ayinlerle bir bağlantı görür.

¹³⁷ Moğollara Uygur yazısını tanıtan Uygur Tatar Toņa, Nayman sarayındaki imparatorluk mührünün sorumlusuydu. Biyografisi için bkz. Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcia: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri* (Taipeh: IQ Kültürsanat Yayıncılık, 1964), 153-157. Tanıklanan isim ve unvanlarına bakılırsa Naymanlar Türkçe konuşuyorlardı. Bkz. Murayama, S. "Sind die Naiman Türken oder Mongolen," *Central Asiatic Journal* 4.3 (1959): 188-198. Elbette isimler ve unvanların ödünç alınabilmesine ragmen, Naymanların durumunda bu pek mümkün değildir.

¹³⁸ Dramatik olayların bir özeti için, Biran, *Empire*, 74-75. Ayrıca krş. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 12-13. Karahitaylar bir Budist rahibini yönetici olarak atadı. Uygurlar kibri yüzünden ondan nefret etti ve Uygur *ıdok kut* en sonunda onu Kara Koço'da öldürtmeye karar verdi. Bkz. Allsen, Thomas T. "The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century," *China Among Equals*, ed. Morris Rossabi (Berkeley vd.: University Of California Press, 1983), 246.

¹³⁹ Fakat krş. Allsen, "Yüan Dynasty" 151, Möngke'nin Büyük Hakan olarak tahta çıkmasına olanak sağlayan olayları belirtir. Uygur İdikutu Salındı rakip aday Şiremün'ü desteklemiş ve Beş Balık'ta başı kesilmiştir.

¹⁴⁰ Bkz. Brose, "Uyghur Technologists," ve Brose, Michael C., *Subjects and Masters: Uyghurs in the Mongol Empire* (Bellingham, Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University, 2007) (Moğol İmparatorluğu'ndaki seçkin Uygurların biyografileriyle). Moğol İmparatorluğu'ndaki Uygurlar ve diğer Türkler hakkında bkz. de Rachewiltz, Igor, "Turks in China Under the Mongols," *China Among Equals*, ed. Morris Rossabi (Berkeley: University of California Press, 1983), 281-310, ve ayrıca Ögel, *Sino-Turcica*.

şekilde Uygur Budist kültürü de Moğollar için Budist terminolojinin bir aracısı hâline geldi.¹⁴¹ Uygurlar, Avrasya'nın geniş bölümlerini kapsayan yeni kurulmuş bir imparatorlukta yararlı olacak birçok yeteneğe sahiplerdi. Uygurların tercüman¹⁴², yazar ve edebiyatçılardan oluşan köklü bir geleneği vardı ve Uygurlar yetenekli tüccarlardı. Çok etnili ve çok dinli bir toplumu idare etme tecrübesine sahiplerdi. Diğer halklarla yüzyıllardır sürdürdükleri kültürel temaslar dolayısıyla, kültürler arası ilişkilerde etkinlik geliştirmişlerdi.

Ancak Moğol egemenliği altındaki Uygurların durumu her zaman kolay değildi. 1302'de sona eren Kaydu isyanı (1235/6-1303) süresince yaşanan büyük bir güvensizlik dönemi, Uygur hanedanını etkilemişti.¹⁴³ Uygurlar ilk olarak, Kara Koço'ya geri çekilmek için Beş Balık'ı (~1270-1275) terk etmek zorunda kaldılar. Daha önce yarı-otonom bir yapıya sahip olan Batı Uygur Kağanlığı 1270'lerin sonunda katı bir Yuan kontrolüne girdi.¹⁴⁴ Fakat sonradan Kaydu'nun ordusu tarafından bu duruma karşı konuldu ve böylece Orta Asya'nın geniş kısımları eski Batı Uygur Kağanlığı da dâhil olmak üzere Kaydu'nun kontrolüne girdi. Daha sonra 1283'te, Kansu'da bulunan Yongchang'a (永昌) Yuanlar tarafından *ıdok kut* Ne'ünil Tegin ve maiyeti yerleştirilmiştir.¹⁴⁵ Bu olaylar şüphesiz Beş Balık ve Kara Koço'daki Budizmi etkiledi, çünkü imparatorluk himayesinin, sürgündeki bu şehirlere ulaşması zordu¹⁴⁶ -takip eden ekonomik krizin etkilerinden bahsetmiyoruz bile-.¹⁴⁷ İdikutların Kansu'daki varlığı Yuan kontrolü ve koruması altında devam ederken, Çağataylar 1330'larda Turfan bölgesinde yeni bir Uygur hanedanı kurdular.¹⁴⁸ Budizm, Çağatay Ulusu'nun parçalanmasına ve Moğol İmparatoru Tuğluk Temür'ün (1329/30-1363) 1354'te İslam'ı kabul etmesine kadar hâlâ yükselmeye devam etti. Temür; Jamal al-Din ve onun oğlu Arshad al-Din adında iki sufi tarafından irşad edilmiş ve "Onların nesli, Moğol hanlarının sarayında güçlü bir nüfuz elde etmiş ve Katakî adında bir tarikat kurmuşlardı. Bu yerel tarikat daha sonra doğuda Turfan ve batıda Koço'yu merkez alan iki kola ayrıldı.¹⁴⁹ En küçük oğlu Hıdır Hoca (hükümdarlığı 1389-1399 arasında) yönetiminde Turfan ve Beş

¹⁴¹ Bkz. Kara, György, "Late Mediaeval Turkic Elements in Mongolian," *De Dunhuang a Istanbul: Hommage a James Russell Hamilton*, ed. Louis Bazin ve Peter Zieme (Turnhout: Brepols, 2001), 73-119 ve Shōgaito, Masahiro, "Uighur Influence on Indian Words in Mongolian Buddhist Texts," *Indien und Zentralasien: Sprach und Kulturkontakt. Vorträge des Göttinger Symposions von 7. bis 10. Mai 2001*, ed. Sven Bretfeld ve Jens Wilkens (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 119-143.

¹⁴² Yuan döneminde tercüman olarak çalışan Uygur bilginleri için bkz. de Rachewiltz, "Turks," 305 (son not 50).

¹⁴³ Kaydu, Ögödey'in beşinci oğlu Kaşı'nın oğludur. Bkz. Biran, *Qaidu*, 19.

¹⁴⁴ Biran, *Qaidu*, 42.

¹⁴⁵ Allsen, "Yüan Dynasty," 254-255.

¹⁴⁶ Kaidu yönetimindeki din politikası üzerine bkz. Biran, *Qaidu*, 92-95.

¹⁴⁷ Kaidu'nun isyanı süresince ve neticesinde tarımsal üretimdeki düşüş ve kıtlık üzerine bkz. Allsen, "Yüan Dynasty," 257 ve Biran, *Qaidu*, 57.

¹⁴⁸ Allsen, "Yüen Dynasty," 260.

¹⁴⁹ Kim, Hodong, "The Early History of the Moghul Nomads: The Legacy of the Chaghatai Khanate," *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan (Leiden: Brill, 1999), 302.

Balık aşamalı olarak Müslüman oldu.¹⁵⁰ 16. yüzyıla ait *Raşîd Tarihi* (Fars. *Târih-i Raşîdî*) adlı eserde, nüfusun din değiştirmeye zorlandığı belirtilir.¹⁵¹

Moğol hakanlarının, imparatorluk içinde aktif olan çeşitli dinî gruplara yönelik tutumları ve kendi dinî aidiyetleri çok tartışılmıştır.¹⁵² İktidarın pekiştirilmesinde dinler oldukça önemli kabul ediliyordu ve -hanedana sadık ve hükümdarın sağlığına duacı oldukları durumda- dinler himaye ediliyordu.¹⁵³ 13. ve 14. yüzyıllara ait Eski Uygurca kolofonlarda, Moğol hükümdarları ve hanedan ailesi üyelerinin adlarından, mertebelerine göre, sıkça bahsedilir.¹⁵⁴ Hatta bir kolofonda, Moğol imparatorundan metnin hâmisî olarak bahsedildiğine rastlarız.¹⁵⁵ Tantrik [ç.n. büyü ile ilgili] Budizm'in, Uygur Budizmi'nin geç aşamasındaki yayılışı, büyük olasılıkla, Tantrik ritüellerde yer almış olan Moğolların yönetici boyundan üyelerin gösterdiği yoğun ilgiden kaynaklanmaktadır. Son zamanlarda Johan Elverskog, 11. yüzyılda Tibet'te Budizm'in yeniden canlanmasıyla ilişkilendirdiği bir Budist ticaret ağına dikkat çekmiştir. Elverskog, Tibet'i, Pala Hanedanlığı (750-1161) yönetimindeki Kuzeydoğu Hindistan'ı, Tangut Krallığı'nı, Kuzey Çin'deki Hitan Liao Hanedanlığı'nı, Song Hanedanlığı'nı ve Japonya'yı kapsayan bu ticaret ağını 'Tantrik blok'¹⁵⁶ olarak adlandırır. *Dhāraṇī*lerin Çince aslından yapılmış olan bazı çevirilerinin daha erken bir döneme ait olmasına rağmen (muhtemelen 12. yüzyıla), Uygurlar Moğol dönemine kadar Tantrik bloktan etkilenmemiştir.¹⁵⁷ Fakat bu çeviriler ezoterik [ç.n. batınî, gizli] daha doğru bir ifadeyle '*dhāraṇī*' Budizmi'ne aittir; tam manasıyla Tantrik Budizm'e ait oldukları söylenemez. Uygur Ezoterik Budizmi ve Tantra'ya yönelik özenli bir değerlendirmeye hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁵⁸

Birçok Çağatay asilzadesinin İslam'ı kabul etmesine rağmen Çağatay Ulusu da Tantrik Budizm¹⁵⁹ dâhil olmuştur. Çağataylıların yönetimindeki Turfan

¹⁵⁰ Zhang, Rong, "Concise History," 406.

¹⁵¹ Foltz, Richard C., *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the 15th Century* (New York: St. Martin's Griffin, 1999), 141.

¹⁵² Bkz. Jackson, Peter, "The Mongols and the Faith of the Conquered," *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads in the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai ve Michal Biran (Leiden, Boston: Brill, 2005), 268-275.

¹⁵³ Moğolların dinî politikaları ve çeşitli dinlere tanınan ayrıcalıklar için bkz. Jackson, "Mongols," 262-268, daha fazla referanslarla.

¹⁵⁴ Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 73-74.

¹⁵⁵ Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 50.

¹⁵⁶ Elverskog, *Buddhism and Islam*, 84 (harita 10'a bkz).

¹⁵⁷ Bu metinler üzerine bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 40.

¹⁵⁸ Kaynaklara ilişkin bir araştırma, şu çalışmadaki tanımlayıcı yaklaşımı içermelidir: Sørensen, Henrik H., "On Esoteric Buddhism in China: A Working Definition," *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*, ed. Charles D. Orzech, Henrik H. Sørensen ve Richard K. Payne, (Leiden, Boston: Brill, 2011), 155-175. Dunhuang'daki Ezoterik Budizmin bir analizi için ayrıca bu ciltteki Henrik H. Sørensen tarafından kaleme alınan bölüme de bakınız.

¹⁵⁹ Çağatay Hükümdarı Yisün Temür tarafından bir Budist manastırının korunması için çıkarılan bir kararnamenin *verso* tarafındaki Tibetçe bir *yantran*ın tercümesiyle ilgili Uygurca bir kolofon için bkz. Kara, G[yörgy], "Mediaeval Mongol Documents from Khara and East Turkestan in the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies," *Manuscripta Orientalia* 9. 2 (2003): 28-30. Ayrıca krş. Matsui, "Mongolian Decree," 167.

bölgesinin¹⁶⁰ valisi olan Kedmen Bagatur (parlak dönemi 14. yy. ikinci yarısı) tarafından yayınlanan bir buyruk, Dorji Kireşis Bal Sangbo (Tib. rDo rje bkra shis dpal bzang po)¹⁶¹ adındaki bir Tibet laması ve öğrencilerinin Kara Koço, Bars-Köl (=Barkul Gölü) ve Beş Balık'ta hac görevlerini yerine getirirlerken Budist ritüelleri gerçekleştirmeleri için verilmiş bir izindir.¹⁶² Tantrik Budizm'e sağlanan Doğu Çağatay himayesine ilişkin, Dunhuang'dan getirilen ve British Museum'da muhafaza edilen Uygurca bir el yazmasındaki (Or. 8212 [109]) kolofon çok açıklayıcıdır. Bu el yazması üçü Nāropa'nın (1016-1100) öğretilerine ait olan dört Tantrik eseri içerir.¹⁶³ Kolofonda, el yazmasının Prens Asuday'ın (14. yy.) teşviği ile 1350'de kopyalandığı belirtilmektedir. Asuday, Xining'in (西寧, bugünkü adı Qinghai 青海) hükümdarı Süleyman'ın oğlu idi.¹⁶⁴ Süleyman'ın kendisi, Uygurca aliterasyonlu bir şiirde övülmektedir.¹⁶⁵ Dunhuang'da bulunan Tantrik temelli Budist Uygur yazıtları, el yazmaları ve kalıp baskılarının sayısı; Uygur Budizmi'nin, Kansu koridorundaki son evresinde (14. yüzyıl) Tibet kökenli Tantrik 'ana akım'ın hâkimiyetinde olduğu izlenimini verir.¹⁶⁶ Turfan'da da, geç dönem Uygurca el yazmaları içinde Tantrik metinler yaygındır. Hatta Eski Uygurca Tantrik metinlerin bulunduğu yerler günümüzde İç Moğolistan'da yer alan Kara-Hoto'ya dek uzanır.¹⁶⁷ Bir fragman, kum kehaneti üzerine İslamî bir metnin verso kısmında, bir Lamdre

¹⁶⁰ Bkz. Matsui, "Mongolian Decree," 161-162.

¹⁶¹ Çince 'Kabul Törenini Yöneten Ulusal (Budist) Öğretmen' (*guanding* = Skt. *abhiṣeka*) (Çin. *guanding guoshi* 灌頂國師) (krş. Matsui, "Mongolian Decree," 162) unvanını taşır. Matsui, ("Mongolian Decree," 163, n. 15) Uygur kolofonlarında geçen *abişek bermiş idok bahşı* ifadesinin, muhtemelen Çince *guanding guoshi* unvanının karşılığı olduğuna işaret eder. Matsui'ye göre ("Mongolian Decree," 164) *rDo rje bkra shis dpal bzang po*, Ming kaynaklarında da geçer. *Abhiṣeka* üzerine bkz. Davidson, Ronald M, "Abhiṣeka," *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*, ed. Charles D. Orzech, Henrik H. Sørensen ve Richard K. Payne, (Leiden, Boston: Brill, 2011), 71-75.

¹⁶² Bu Dunhuang el yazmasının (B163:42) açıklamalı yayımı için bkz. Matsui, "Mongolian Decree".

¹⁶³ Zieme, Kara, *Totenbuch*'da neşredildi.

¹⁶⁴ Matsui ("Mongolian Decree," 168), Dunhuang'daki iki Çince yazıtta Asuday ve ailesinden bahsedildiğine dikkat çeker. Yazıtlardan bir tanesi altı farklı alfabeye (Tibet, "Sanskrit", Uygur, Phags pa, Tangut, Çin) *om maṇi padme hūṃ* mantrasını kullanmaktadır. Bkz. Kasai, Yukiyo, *Die uigurischen buddhistischen Kolophone* (Turnhout: Brepols, 2008), 214 (n. 794), ayrıca ek referanslarla.

¹⁶⁵ Krş. Yakup, Abdurishid, "Two Alliterative Uighur Poems from Dunhuang," *Linguistic Research* 17-18 (1999): 11-12. Xining prensleri Süleyman ve Sultan Şah, Müslüman isimlerine rağmen Budisttiller. Krş. Matsui, Dai, "Revising the Uighur Inscriptions of the Yulin Caves," 内陸アジア言語の研究 *Nariku ajia gengo no kenkyū* [*İç Asya Dilleri Üzerine Araştırmalar*] 23 (2008): 26.

¹⁶⁶ Matsui, ("Mongolian Decree," 169) "Kansu'daki Budist Uygurların, Doğu Çağatayları ve Tibet Budizmi arasında bir köprü görevi gördüğü" sonucuna varır. Mogao Mağaraları'ndaki çoğu Tantrik olan Budist içerikli duvar yazıtları ve eski Uygur el yazmaları üzerine bir tetkik için bkz. Yakup, Abdurishid, "Uighurica from the Northern Grottoes of Dunhuang," *Shogatio Masahiro sensei tainin kinen ronshū* 庄垣内正弘 教授最終講義録 [*Profesör Masahiro Shogaito'nun Emekliliği Şerefine Bir Armağan*] (Kyōto: Yūrashia shogengo no kenkyū, 2006), 4-8.

¹⁶⁷ Bkz. Kara, "Mediaeval Mongol Documents".

(Tib. *lam 'bras*, Skt. *mārgaphala*) incelemesinin kolofonunu taşır.¹⁶⁸ Bu gelenek, Kara-Hoto'da bulunmuş olan Tangut kaynakları dolayısıyla iyi bilinmektedir.¹⁶⁹ Uygur ve Tangut Budistleri arasındaki temaslar, gelecekte çok daha ayrıntılı bir şekilde çalışılmalıdır. Son dönemde Ruth Dunnell tarafından, Kansu'dan ve Tangut İmparatorluğu'nun Batı sınırlarından Uygur rahiplerinin, Tangutlar arasında Ezoterik Budist öğretileri yaydığı ileri sürülmüştür.¹⁷⁰ Lilla Russell-Smith, Wutai Dağı'nda Mañjuśrī olarak bilinen, Musée Guimet'teki Pelliot Koleksiyonu'nda bulunan bir Dunhuang resminde, Uygur ve Tangut sanat stillerinin “eşzamanlı bölgesel etkisini” keşfetmiştir.¹⁷¹

Kişi adları, Tibet Budizmi'nin Uygurlar arasındaki önemine tanıklık eder. 14. yüzyılın başında bir Uygur hükümdarının (EU *ıdok kut*) adı olan Könçök (1309-1334 arasında hüküm sürmüştür), büyük bir ihtimalle Tibetçe *dkon mchog*'dan kaynaklanmaktadır.¹⁷² Bu kağan ve ailesinden, birçok kolofonda bahsedilir.¹⁷³ Hatta Könçök bu metinleri ısmarlayan hâmi olarak da görülür.¹⁷⁴ Ayrıca babasının adı olan Kiraşiz de Tibetçe *bkra shisden* gelir.¹⁷⁵ Dahası, Uygurca kolofonlarda Tibetli keşiş adları da yer alır.¹⁷⁶ Tüm bunlar, Uygurların kültürel alanında Tibet Budizmi'nin güçlü hâkimiyetine işaret eder.

Turfan, Hami¹⁷⁷ ve Kansu¹⁷⁸ üzerindeki Moğol hâkimiyeti ve Tantrik Budizm'in Moğol-Yuan-Çağatay tarafından himayesi, muhakkak bu gelişmedeki önemli etkenlerdendir. Budist merkezler arasında yapılacak¹⁷⁹ hac ziyareti, Yuan ve Doğu Çağatay idaresi altında kolaylaştırılmıştır.¹⁸⁰

¹⁶⁸ Bkz. Kara, “Mediaeval Mongol Documents,” 32 (ve şekil 6.17).

¹⁶⁹ Bkz. Dunnell, Ruth, “Esoteric Buddhism under the Xixia (1039-1227),” *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*, ed. Charles D. Orzech, Henrik H. Sørensen ve Richard K. Pyne, (Leiden, Boston: Brill, 2011), 469.

¹⁷⁰ Dunnell, “Esoteric Buddhism,” 472.

¹⁷¹ Russel-Smith, *Uygur Patronage*, 215-221 (renkli levha 54 üzerinden kopyası çıkarılmıştır).

¹⁷² Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*, nu. 40.30'a not. Oda “Uighuristan,” 24'e göre bu hükümdar, zaman zaman iddia edildiği gibi Çağataylara değil, Yuanlara tabiydi.

¹⁷³ Zieme, *Religion und Gesselschaft*, 52. Könçök ve ailesinden bahseden tüm kolofonlar şurada yeniden yayınlanmıştır: Nakamura, Kentarō 中村健太郎, “14 seiki zenhan no uigurugo insatsu butten no okugaki ni arawareru Könçög Idukkut öke wo megutte 14 世紀前半のウイグル語印刷仏典の奥書に現れる『Könçög イドウクト王家』をめぐって [Turfan'da Ortaya Çıkarılan Budist Uygur Metinlerinin Kolofonlarında Görüldüğü Şekliyle Könçög Iduk Kut Ailesi],” *内陸アジア言語の研究 Nariku ajia gengo no kenkyū / İç Asya Dilleri Üzerine Araştırmalar* 24 (2009): 131-171.

¹⁷⁴ Zieme, *Religion und Gesselschaft*, 80-81, 83.

¹⁷⁵ Zieme, *Religion und Gesselschaft*, 52.

¹⁷⁶ Örn. Kasai, *Kolophone*, 216 [metin nu. 116], 217 [metin nu. 117].

¹⁷⁷ Or. 8212 (109) numaralı el yazmasının tercümanı Ārya Ācārya, Hami'den gelmiştir; yazıcısı ise Üç Lükçün'den (Turfan vahası) Sarıg Tutuğ'dur.

¹⁷⁸ Hami'deki Uygur Budizmi ile Kansu'daki Tibet etkisindeki Budizm'in bağlantısı üzerine bkz. Matsui, “Mongolian Decree,” 170. 15. yüzyılda Hami'deki Uygur nüfusu Budistler ve Müslümanlardan oluşuyordu. Bkz. Oda, “Uighuristan,” 23.

¹⁷⁹ Özellikle Hami, Napçik (=Lapçuk, Hami'nin batısı) ve Kansu arasında. Yulin ve Mogao yazıtlarındaki diğer toponimler için bkz. “Revising the Uighur Inscriptions,” 27.

¹⁸⁰ Oda, “Uighuristan,” 24'e göre, Turfan bölgesi 1417-1432 döneminde Doğu Çağataylar'ın hâkimiyetindeydi.

2.5.1. Yulin (榆林) Mağaraları

Önemli dinî kaynaklardan biri de Yulin mağaralarındaki Eski Uygurca yazıtlardır (榆林, Mogao mağaralarının yaklaşık 100 km doğusunda yer alır).¹⁸¹ Mağaraların kutsal hac mekânlarından olduğunun önemli tanıklarından olan bu metinlerin çoğu, 14. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir.¹⁸² Daha eski mağaralardaki bazı duvar resimleri Batı Uygurlarının eserlerindendir.¹⁸³

Daha geç dönemlere ait bazı yazıtlarda, bu kutsal yer, Moğolcadan alınan ‘tapınak, manastır, mabet’ anlamlarındaki *süm* (Moğ. *süme*) sözcüğü ile ifade edilmiştir.¹⁸⁴ Örneğin, H yazıtı¹⁸⁵, Prens Buyan Kulı¹⁸⁶ önderliğindeki bir hacı grubunun Yulin mevkiindeki manastırı ziyaret etmelerini ve sevaplarını tevcih etmelerini, liyakâtlerini sunmalarını anlatır. D yazıtı Shazhou (EU *şaçu çölge*) bölgesinden bu yeri ziyarete gelen kişilerin uzun bir listesini verir.¹⁸⁷ H, I¹⁸⁸, J¹⁸⁹, K¹⁹⁰, L¹⁹¹, O¹⁹², P¹⁹³ ve Q¹⁹⁴ yazıtları, Yulin mağaralarını ziyaret eden hacılar

¹⁸¹ 19 yazıt yayımlanmıştır: Hamilton, James, Niu Ru-Ji, “Inscriptions ouïgoures des grottes boddhiques de Yulin,” *Journal Asiatique* 286.1 (1998): 127-210. Aşağıda yer alan yazıtların numaralandırılmasında bu yayın takip edilmiştir. Bazı yazıtlar yakın zamanda Matsui, “Revising the Uigur Inscriptions”da yeniden incelenip düzeltilmiştir. Matsui ayrıca Dunhuang’daki duvar yazıtları üzerine bir çalışma kaleme almıştır. Bkz. Matsui, “Tonkō shosekkutsu”. Kansu ve Xinjiang’da (新疆) bulunan, farklı alfabelerle yazılmış Budist Uygur hacılarına ait (tek dilli veya iki dilli) yazıtlar hakkında şu makale önemli bir araştırmadır: Porció, Tibor, “Some Peculiarities of the Uygur Buddhist Pilgrim Inscriptions,” *Searching for the Dharma, Finding Salvation – Buddhist Pilgrimage in Time and Space*, ed. Christoph Cueppers ve Max Deeg (Lumbini: Lumbini International Research Institute, 2014), 157-178.

¹⁸² Birçok yazıt (A-N) 12 numaralı mağarada bulunmuş olmalıdır. G yazıtı (ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures”, 142-143) aliterasyonlu bir dörtlük olarak ele alınabilir:

ädgüli ayıglı nomlarını

agızı amraglı köñül ol

ädgüti agı kim bilsär

ädgün barmış ymä ol ok ol

¹⁸³ Moriyasu, “Sha-chou Uighurs,” 32.

¹⁸⁴ A yazıtı (ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 129), E yazıtı (ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 139). I yazıtında (4. satır, ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 146) manastır için *buhar süm* terimi tanıklanır.

¹⁸⁵ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 144. Yeniden düzenlenmiş yayımı Matsui, “Revising the Uighur Inscriptions,” 18.

¹⁸⁶ Prens ismi kısmen onarılmıştır.

¹⁸⁷ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 134.

¹⁸⁸ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 146-147.

¹⁸⁹ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 148-149, yeni yayımı Matsui, “Revising the Uighur Inscriptions,” 22.

¹⁹⁰ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 150-151.

¹⁹¹ Ed. Matsui, “Revising the Uighur Inscriptions,” 25.

¹⁹² Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 156-157. Editörler dört kişiden bahsedildiğini düşünürler: Suzhou’dan (EU *sügölüg*) Sarıg ve üç oğlu: D(a)rma Şiri, Sängä Şiri ve Bilgä. Bununla birlikte *bilgä* olarak okunan son kelime *birlä* (‘ile birlikte’) olarak düşünülebilir, bu durumda sadece iki oğul kalır.

¹⁹³ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 158.

¹⁹⁴ Ed. Hamilton, Niu, “Inscriptions ouïgoures,” 160-161.

grubunun mahiyetini aynı ölçüde ayrıntıları ile belirtir. Kimi zaman ziyaretin tarihi verilir.¹⁹⁵ Nadiren de mağaralara ziyaretin sebebi açıklanır:

- meditasyon,¹⁹⁶
- ibadet,¹⁹⁷
- veya daha da spesifik: tütsü yakmak,¹⁹⁸
- suçlardan arınma,¹⁹⁹
- budalığa erişme,²⁰⁰
- ya da bir adak töreninin yerine getirilmesi.²⁰¹

Bazı hac ziyaretlerinin Tantrik bir arka plana sahip olduğu görülür. S yazıtı ilk olarak Eski Uygurca, ardından da Tibetçe yazılmıştır. Hami'den (EU *kamıllıg*) gelen tek bir kişi kendi ibadetini anlatır; bu kişi Tibetçe 'Muhterem/Saygıdeğer' (EU *tsunpa*, < Tib. *btsun pa*) unvanını taşır.²⁰²

Kansu koridorunda Tantrik ve Ezoterik Budizm'e ilişkin önemli epigrafik [yazıt bilimi ile ilgili] Uygur kaynakları keşfedilmiştir. Bazı yazıtlar, içerik ve şekil itibariyle kolofonlarla birtakım benzer özellikler göstermektedir. Mañjuśrī Manastırı'nda (Çin. Wenshu si, 文殊寺, Kansu'da bugünkü Jiuquan 酒泉'nın güney batısı) 1326 yılına tarihlendirilen iki dilli tek bir yazıt mevcuttur. Taş tabletin ön yüzü 26 satırdan oluşan Çince bir yazıt içerir. Arka yüzündeki Uygurca çeviri de, kolofonlarda da tanıklandığı üzere²⁰³ Sanskritçe giriş sözü *om svasti siddham*²⁰⁴ ile

¹⁹⁵ H (1. satır), J (2. satır), L, M yazıtları (Ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 155). F yazıtında da bir tarih verilir. Bkz. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 142.

¹⁹⁶ B yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 131.

¹⁹⁷ C yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 133; F yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 142; I yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 146-147; K yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 150-151; N yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 156; O yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 156-157; Q yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 160-161; S ve T yazıtları, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 166. Dunhuang'daki hac yazıtlarında ifade edilen Mañjuśrī ibadeti hakkında bkz. Matsui, "Tonkō shosekkutsu," 30-37.

¹⁹⁸ E yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 139; P yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 158; J yazıtı, ed. Matsui, "Revising the Uighur Inscriptions," 22.

¹⁹⁹ P yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 158; Q yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 160-161.

²⁰⁰ Q yazıtı, ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 160-161.

²⁰¹ Burada J yazıtında, Tibetçe 'adak sunma töreni' (Tib. *mchod pa*, > EU *çodpa*) terimi kullanılmıştır. Bkz. Matsui, "Revising the Uighur Inscriptions," 22 (6. satır) ve izahı için s. 24-25.

²⁰² Ed. Hamilton, Niu, "Inscriptions ouïgoures," 166.

²⁰³ Ed. Geng Shimin 耿世民, Zhang Baoxi 張寶璽, "Yuan huihuwen 'Zhong xiu wenshu si bei' chushi 元回鶻文《重修文殊寺碑》初释 [Stone Inscriptions About the Rebuilding of the Mañjuśrī Temple'in Uygurca Çevirisinin Ön Açıklaması]", *Kaogu xuebao* 考古学报 [Acta Archaeologica Sinica] 2 (1986): 253-262 ve 2 levha (yeniden yayımı: Geng Shimin 耿世民, "Yuan huihuwen 'Zhong xiu wenshu si bei' chushi 元回鶻文《重修文殊寺碑》初释 [Stone Inscription About the Rebuilding of the Mañjuśrī Temple'in Uygurca Çevirisinin Ön Açıklaması], *Xinjiang wenshi lunji* 新疆文史论集 [Xinjiang'ın Dili, Edebiyatı ve Tarihi Üzerine Toplanmış Makaleler] (Beijing: Zhongyang minzu daxue chubanshe, 2001), 383-399.

başlayan aliterasyonlu dördlükler hâlinde yazılmış 26 satırdan oluşur. Bu metin bize, Çingiz Han ile başlayan ve yazıtın başışçısı Nomdaş ('*dharma* yoldaşı') ile sona eren oldukça ilginç bir Çağatay hükümdarları şeceresi yanında, Mañjuśrī'ye adanan bir manastırın (EU *sāṅrām* < TohA/B *saṅkrām* < Skt. *saṅghrāmā*) yapımı hakkında da bilgi verir. Ayrıca bu yazıtın (EU *pi taş*) dikilişinden de bahsedilir.²⁰⁵

Çağatay prensi Nomdaş (14. yüzyıl) harap hâldeki manastırı tamir ettirmesi, donatması ve rahiplerin bütün levâzımını sağlaması ile tanınmaktadır. Kendisi; manastırın donatılması için altın, gümüş ve kâğıt para sağlayan ailesi tarafından da maddi olarak desteklenmiştir.²⁰⁶ Mañjuśrī heykelinin süslenmesi de ayrıca anlatılmıştır.²⁰⁷ Yazıtın Çince kısmında anılan rahipler Tibet veya Tangut isimleri taşır.²⁰⁸ Mabette kandil ve tüsülerin yakılmasıyla *hagan han*, yani Yuan İmparatoru için uzun bir yaşam dilenir.²⁰⁹ Bu duada, bu iyi ameller (EU *buyan* << Skt. *punya*) sayesinde yerel koruyucu tanrıların (Skt. *naivāsikalar*) güçlerinin artması ve böylece onların başışçıyı, onun ailesini ve ülkesini koruması temenni edilir.²¹⁰ Benzer ifadeler, Budizm'in korunmasının *naivāsikalar* ve diğer tanrılara emanet edildiği Batı Uygur Kağanlığı'ndaki erken tarihli kolofonlarda da tanıklanabilir.²¹¹ Dolayısıyla bu alanda asırlardır kayda değer bir devamlılık mevcuttur.²¹² İyi bilinen

Geliştirilmiş bir baskı çok makbul olacaktır. Hatta silik yerlerin üstünkörü biçimde yeniden kurulmasıyla bile birçok yeni okuma mümkündür.

²⁰⁴ Bkz. örneğin Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*'de yayımlanan 46.1 numaralı kalıp basma metin. Kolofonlardaki diğer giriş sözleri üzerine bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 48.

²⁰⁵ Geng, "Zhong xiu wenshu si bei," 5. satır.

²⁰⁶ Geng, "Zhong xiu wenshu si bei," 20. satır.

²⁰⁷ Geng, "Zhong xiu wenshu si bei," 21. satır.

²⁰⁸ Bkz. Matsui, "Mongolian Decree," 168 (n.33).

²⁰⁹ Geng, "Zhong xiu wenshu si bei," 22. satır.

²¹⁰ Geng, "Zhong xiu wenshu si bei," 22-23. satır.

²¹¹ Krş. Kasai, *Kolophone*, 224 (metin nu. 122.5-9). Ayrıca bkz. a.e., 179 (metin nu. 81.47-61), 99 (metin nu.35.3-7, parçalar hâlinde) ve 229 (nu. 124.6-11, kısmen onarılmış). Klimkeit, koruyucu ilahların güçlenmeleri için, kurban etme gibi eski bir düşüncenin beslendiğini doğru bir şekilde belirtir. Bkz. Klimkeit, Hans-Joachim, "Der Stifter im Lande der Seidenstraßen: Bemerkungen zur buddhistischen Laienfrömmigkeit," *Zeitschrift für Religions – und Geistesgeschichte* 35.4 (1983): 304. Buna, ilahlara tahsis edilen pay (EU *ülüş*, *ülüğ*, *öñ ülüğ*, *öñ ülüş*) düşüncesinin, konar göçer toplumların uygulamalarından geliştiğini de ekleyebiliriz. Modern Kırgızcada *ülüş* 'şölen, ziyafet' anlamındadır. Hindistan'daki ilk Moğol hükümdarının Çağatay Türkçesi ile yazılmış hatıraları olan "*Bābūr*'ün Hatıratı"nda (Çağatayca/Farsça *Bābürnâme*, varak 31a), aşağıda yer alan önemli ifadeleri buluyoruz:

"Galip kişinin payı, *ülüş*, Moğollar'da eski bir gelenektir: her ziyafet ve festivalde her kim kılıç yeteneği ile kendini gösterirse, *ülüşü* elde eder."

(*bahādurluq ülüşi Muğulda qadīmī rasm dur. Har toy va aş bolganda harkim ki eldin uzuq qılıç yetkürgan bolsa ol ülüşni ol alur*).

Transkripsiyon ve transliterasyonun alındığı çalışma için bkz. Thackston, W[heeler] M., Jr., *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza: Baburnama. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation, Vol. 1* (Cambridge, Mass.: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1993), 61.

²¹² Uygur Maniheizmi ve Budizmi'nde koruyucu tanrılar üzerine bkz. Zieme, Peter "Manichäische Kolophone und Könige," *Studia Manichaica. II. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, 6.-10. August 1989*, St. Augustin/ Bonn, ed. Gernot Wießner ve Hans-Joachim Klimkeit (Wiesbaden: Harrassowitz, 1992), 321-322.

bir örnek, bir günah çıkarma metnindeki kolofonda yer alır, burada önce *naivāsikalardan* söz edilir:²¹³

Bu faziletli işin sevabını₂ (Skt. *puṇya*), onun payını₂; önce *dharmayı* (Skt. *dharmāhārika*)²¹⁴ besleyen gökte cennet ve yerde dünyadaki dişi ve erkek *naivāsika* tanrılara ve yanında Taihan Han, Kümsä Hatun T(ä)ḡrim, Mişan Han ve Çaisi Wang Bağ ve diğer tanrılara naçizane tevcih ediyorum. Bu sevap sayesinde₂ (Skt. *puṇya*) onların semavi güçleri ve aziz cemaatleri₂ (Skt. *parivāra*) artsın ve onlar içeriden (Budist) öğretiyi₂ (Skt. *śāsana*) ve dışarıdan ülkeyi₂ korusunlar.²¹⁵

Orta Asta Budizmi ve özellikle Uygur Budizmi'nde *naivāsikaların* üstlendiği görevin -yani hanlığın ve hanedan soyunun korunması-, diğer Budist merkezlerindeki kıyasla daha sık dile getirildiği izlenimi edinilmektedir.²¹⁶ Edebî anlatılarda *naivāsikaların* kraliyet sarayının muhafızları olduğuna dair işaretler yer alır. Bir prensin rahip olabilmesi için öncesinde onlardan izin istenmesi gerekmektedir.²¹⁷ Diğer yandan ülkenin koruyucusu olan tanrıların *naivāsikalardan* bahsetmeksizin listelendiği kolofonlar da bulunmaktadır.²¹⁸

²¹³ “Gurulara övgü” (raf etiketi: U 5678, satır 25) adıyla bilinen metinde farklı türden tanrılar şu şekilde sayılmıştır: *pıntsun burhan ḡakini naivasikalar “devatālar (<Çin. benzun 本尊), Budalar, ḡākiniler ve naivāsikalar”*.

²¹⁴ Bu terim, Zieme'nin *Religion und Gesellschaft*, s. 65'te belirttiği gibi ayrıca *Laṅkāvatārasūtra*'da da tanıklanır.

²¹⁵ Müller, F[riedrich] W[ilhelm] K[arl], *Uigurica II* (Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1911), 80 (63-67. satırlar): EU: *bo buyan ädgü kılınčig öḡ ülüg 'ävirä ötü täginär m(ä)n üstün kökdäki altın yağıztaki tişi erkäk nom aşılg naivazike t(ä)ḡrilärkä yaguta taihan han kümsä hatun t(ä)ḡrim mişan han çaisi wang bağ ulatı t(ä)ḡrilärkä bo buyan ädgü kılınč küçintä t(ä)ḡridäm küçläri küsünläri parivar kuvragları asılıp üstälip içtin sıñar nomug şažing taştın sıñar elig uluşug küyü küzädü tutmakları bolzun*.

Almancaya yapılmış benzer bir çeviri Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 69'da bulunur. Zieme burada Taihan Han (veya Taişan Han), Kümsä Hatun T(ä)ḡrim, Mişan Han ve Çaisi Wang Bağ'in ikincil koruyucu tanrılar olduğunu tatmin edici bir şekilde gösterir. Bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 66-69.

²¹⁶ Sanskrit sözlüklerde *Naivāsikalar* sadece nadiren ele alınır. Bkz. Schopen, Gregory, “Counting the Buddha and the Local Spirits: A Monastic Ritual of Inclusion for the Rain Retreat,” *Journal of Indian Philosophy* 30.4: 373. Uygur Budizmi'nin edebî dilinin oluşumunda çok önemli bir yeri olan Toharca B'de bu sözcüğün henüz tanıklanmamış olması oldukça ilginçtir. Bu kelimeyle ilgili şu sözlükte de bir başlık bulunmamaktadır: Adams, Douglas Q[uentin], *A Dictionary of Tocharian B.*, gözden geçirilmiş ve oldukça genişletilmiş basım, cilt I-II, (Amsterdam, New York: Rodopi, 2013). 3 numaralı kazık yazıtında (19. satır), *navašingi* (Hamilton, “Remarks,” 122a'da) olarak transkribe edilen özel isim, belki de tam olarak bu söz konusu kelimedir. Bkz. Hamilton, “Remarks,” 122b: “*Navašingi* muhtemelen Toharcadan alınan ‘bir iyi ruh’ anlamındaki bir biçimi karşılamaktadır”. Hatta diğer yandan çok az Budist özellik gösteren Uygur harfli *Oğuznâme*'de bile bu ifade tanıklanır. Bkz. Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 775a, *névašigi* maddesi.

²¹⁷ Krş. el yazması Kr II 1/2 v/16-29/, ed. Shōgaito, Masahiro 庄垣内 正弘, Lilia Tuguşeva ve Setsu Fujishiro 節勝代, *Uigurubun Daşakarmapathāvadānamālā no kenkyū. Sankuto Petereburugu shōzō Jūgōdō monogatari* ‘ウイグル文 Daşakarmapathāvadānamālā の研究 サクトベテルブルグ所蔵『十業道物語』 [Türkçe başlık: Rus Bilimler Akademisi

2.6. Epigrafik ve El Yazması Kaynaklar Arasındaki Benzerlikler

Kansu koridorundaki yazıtlar ile Turfan ve Hami'den çıkan el yazması metinleri karşılaştırdığımızda, özellikle Budizm'le bağlantılı Uygur yöneticilerinin ve onların ailelerinin takdimi hususunda daha çok benzerlik veya paralellikler olduğunu tespit edebiliriz.²¹⁹ Pek çok edebî ve epigrafik kaynak, Uygur hanedanının Budizm'le sıkı ilişkisini yansıtmaktadır.²²⁰ Bu bakımdan Uygur ve Moğol hanlarının ve hanedan üyelerinin sıfatları yol göstericidir.²²¹ Detaylara girmeden önce kısa bir not düşülebilir: Siyasi alanın sembolik temsilde Uygurlar oldukça muhafazakârdır. Yazıt²²² ve el yazması²²³ kaynaklarda görülen 'On Uygur Ülkesi' (EU *on uygur eli*) tanımı, buna bir örnektir. Bu ifade, Uygurların, Dokuz Oğuz boy birliğinin parçasıyken on Uygur boyu olarak ayrıldığı eski bölünmeyi yansıtmaktadır.²²⁴ Soy

Oryantal Çalışmalar Enstitüsü St. Petersburg Şubesi koleksiyonundan Uygurca Daśakarmaphāvadānamālā] (Shokado: Nakanishi Press, 1998), 632-345. satırlar.

²¹⁸ Örneğin *Maitreya ile Buluşma*'ya (*Maitrisimit*) ait bir kolofonda: "Brahmā, Indra, dört mahārāja tanrıları, Vişnu, Maheśvara, Skandakumāra, Kutsal Koço Devleti'nin koruyucu tanrısı, Asiloman, Śrīloman ve [diğer tanrılar]" (*āzrua hormuzta tōrt m(a)haraç t(ā)nrilār vişnu mahāşv(a)re sakandakumare kutlug koço ulus kutı [wahş]iki asilome şirilomeda [ulatı t(ā)nrilār]*) (ed. Kasai, Kolophone, 182 [metin nu. 82.31-34]). Uygurların "Hindu" tanrılarının işlevlerini çok iyi bildikleri tahmin edilebilir. Skanda ya da Skandakumāra devletin koruyucusu olmaya kuşkusuz ki oldukça uygundur. Bir *Avalokiteśvarastava*'ya ait bir kolofonda (Kasai, *Kolophone*, metin nu.124'de yeniden düzenlenmiş), Skandakumāra'nın adı Kapila ve Mañibhadra adlı iki *yakṣan*ın yanında zikredilir (7. satır). Zieme'nin, bu tanrıların Şorçuk'ta bulunan Sanskrit ve Toharca A ile yazılmış iki dilli bir metinde (T III S 78.4) görüldüğüne dair notu (*Religion und Gesellschaft*, 67-68), oldukça önemlidir. Buna Kubera ile ilişkilendirilen bir *yakṣa* olan Mañibhadra'nın, tüccarların hâmisî olduğunu da ekleyebiliriz. Bkz. Coomaraswamy, Ananda K[entish], *Yakṣas*, vol. I (Washington: Smithsonian Institution, 1928-1931), 7. Bu, karayolu ticaretinde etkin olan Uygurlara özel olarak hitap etmiş olmalıdır. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 69-70'te Eski Uygurca *Altun Yaruk Sūtra* içinde yer alan *Buyan Ävirmäk* ("Sevabın Tevcihi")'ten yapılan bir alıntıda gezegenler ve yıldızların bile Buda'nın öğretisini koruduğu belirtilmektedir.

²¹⁹ Bu konuda bkz. Zieme, Peter, "Titulaturen und Elogen uigurischer Könige," *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers*, ed. Klaus Sagaster ve Helmut Eimer (Wiesbaden: Harrassowitz, 1989), 443-450.

²²⁰ Batı Uygur Kağanlığı hükümdarına ve Uygur devletine ithaf edilen Budist bir ilahi, Moğol döneminde strofik aliterasyonla yazılmıştır. Şu yayımla krş. Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*, 154-155 (metin nu. 39).

²²¹ Kolofonlarda kağanların sıfatları hakkında bkz. Zieme, Peter, "Bemerkungen zur Daiterung uigurischer Blockdrucke," *Journal Asiatique* 269 (1981): 394-396 [yeni baskı: *Fragmenta Buddhica Uigurica: Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, ed. Simone-Christiane Raschmann ve Jens Wilkens (Berlin: Klaus Schwarz, 2009), 521-523].

²²² Bu ifadeyi Hamilton, "Remarks," 122a'da okunduğu üzere 3 numaralı kazık yazıtındaki *on uygur han* "On Uygur(ların) Kağanı" (2. satır) ifadesi ile karşılaştırır.

²²³ Yazıt: CI III, 47 (ed. Geng, Hamilton, "Stèle commemorative," 20); yazma: örn. Kasai, *Kolophone*, 198. Ayrıca *on uygur elilig* sıfatına bkz. (Kr 2/39 /t/15/ = ed. Shōgaito, Tuguşeva ve Fujishiro, *Daśakarmaphāvadānamālā*, 15. satır). "Uygurca İlahi"de "Ah bizim on (boya ayrılmış) Uygur ülkemiz" (EU *onlar uygur elim(i)z-a*) ifadesini buluyoruz. Bkz. Zieme, *Buddhistische Stamreimdichtungen*, metin nu. 39.11. Uygur alfabesindeki bir el yazmasında, *on uygur* ifadesinin Sanskrit diline Brahmi alfabesiyle *daśahaihura* şeklinde aktarıldığını görüyoruz. Bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 77.

²²⁴ Bkz. Hamilton, James Russell, "Toquz Oguz et On-Uyyur," *Journal Asiatique* 250 (1962): 23-64.

ağacının ve aşiret kökenlerinin, Modern Orta Asya'nın Türkçe konuşan halkları açısından -örneğin Kırgızistan veya Kazakistan'da- taşıdığı önem göz önünde bulundurulduğunda, Uygurların yerleşik yaşam biçimine geçtikten sonra bile hâlâ kendi boylarına ait nesep ilişkileri hakkında iyi bir bilgiye sahip olmaları muhtemeldir.

2.6.1. Dinî ve Siyasi Alan

Yukarıda alıntılanan günah çıkarma metninin kolofonunda²²⁵, dünyanın iki alana ayrıldığı ifade edilir. Tibet ve Moğol kaynaklarından bilinen ikili sisteme işaret eden benzer bir ifadeyi, hâlihazırda Maniheizm metinlerinde de buluruz: “[...] içeride öğreti ve dışarıda ülke büyüsün ve gelişsin”.²²⁶ Karabalgasun'daki (EU Ordo Balık) üç dilli (Çince, Soğdca, Eski Türkçe) yazıtın Soğdca kısmında bu terimler tam tersi bir sıra ile bulunur: “dışarıda devlet bakımından, içeride din bakımından”.²²⁷

Görmüş olduğumuz üzere, Budist metinlerde de koruyucu tanrılar bağlamında da aynı ifadeye başvurulur. Bir başka örnek daha aktarabiliriz:

Bu *puṇya*nın fazileti sayesinde onların semavi güçleri₂ ve *parivāra* cemaatleri artsın yücelsin ve onlar içeride *dharma* ve *śāsanay*ı, dışarıda devleti₂ gözetip korusunlar.²²⁸

Dharma (EU *nom*) ve ‘öğreti, (Budist) din’ (Skt. *śāsana* >> EU *şazin*) terimleri dinî alana mahsusken, ‘devlet’ (EU *el*) ve ‘ülke’ (EU *uluş*) siyasi güçle ilgilidir.²²⁹ *Xuanzang Biyografisi*'nin Uygurca çevirisinde bu ikili yapı ‘dharma, dinî alan’ (EU *nom*) ve ‘siyaset, yönetim’ (EU *törö*)²³⁰ sözcüklerinin kullanılmasıyla ifade edilmiştir:

²²⁵ Bkz. s. 234., 215 numaralı dipnottaki atıfla karşılaştırm.

²²⁶ [...] *iştin nom taşt(i)n el keñin alkıgn turzun*. Krş. Le Coq, A[lbert] von, *Türkische Manichaica aus Chotscho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayiq* (Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1922), nu. 27 (/v/16/). Bu düşünceyle ilgili daha fazla tanığa şu çalışmada yer verilmiştir: Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 70 (367. ve 368. dipnotlar) ve s. 71.

²²⁷ “[...] all'esterno rispetto al regno e all'interno rispetto alla religione”, 1-7 fragmanlar, 16. satır, çeviri için bkz. Provasi, Elio, “La versione sogdiana dell'iscrizione tirilingue di Karabalgasun,” *Il Manicheismo, Volume 1: Mani e il Manicheismo*, ed. Gherardo Gnoli ([Milano]: Mondadori, 2003), 241.

²²⁸ EU *bo duyan ädgü kıluc küçintä [tä]ñridäm küçläri küsünläri parivar kuvragları asılıp üstälip içtin sıyar nomug şazinıg: taştın sıyar elig uluşug [küy]ü küzädü tutmakları bolzun*. Krş. Kasai, Kolophone, 224 (metin nu. 122.7-9).

²²⁹ İki bütünleyici kavrama dair daha fazla tanık için bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, 69 (362. dipnot).

²³⁰ *törö* Skt. *dharma*'nın bir karşılığı olarak aynı zamanda dinî bir çağrışım da yapabilir. Dahası, *nom* ve *törö* eşanlamlı olabilir. Bu nedenle, ben aşağıda ‘öğreti₂’ sözcüğü ile çeviriyorum: MaitrH I 15b6-10 *anta tägip arate udaraketa ulatı ulug küçlög arşılarnıñ nomın törösın taplamadın altı yıl alp kısıg iş işlädi* (Geng Shimin, Hash-Joachim Klimkeit, *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit in Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert. Teil I: Text, Übersetzung, Kommentar. Teil II: Faksimiles und Indices* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1988), 1336-1340. satırlar) “Oraya vardıktan sonra, Ārāḍa (Kālāma), Udraka (Rāmaputra) ve diğer büyük güçlü peygamberlerin öğretilerini kabul etmeden altı yıl boyunca ‘yapılması zor işleri yaptı’ (Skt. *duṣkaracarya*).”

Denn in diesen beiden Geleitworten lobt man die Innere Lehre und das Äußere Gesetz sehr.²³¹

Bu iki sistemli düşüncüyü, Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı'nda yaşayan Maniheiztlerin icat ettiklerini söylemek mümkün değildir. Tibet ve Moğol paralellerinden dolayı, Maniheiztlerin, Maniheizt politikaların²³² ihtiyaçlarına uyum sağlamış yerel bir Orta Asya geleneğine dayandıklarını çıkarabiliriz.

Klaus Sagaster'in *Beyaz Tarih* (Mog. *Čayan teike*)²³³ yayınının giriş bölümünde ayrıntılı bir şekilde izah ettiği *qoyar törö*, *qoyar yosun* veya *qous yosun* gibi Moğolca terimlerden anlaşıldığı üzere, Moğollar da aynı doğrultuda bir düşünce sistemine sahiptir. Sagaster; *duo ordines*, *duae potestates*, *duo gladii*²³⁴ gibi Ortaçağ Avrupası'na ait kavramları karşılaştırır ve en önemlisi de Tibetçe *lugs gnyis* ve *lugs zung* terimlerinden²³⁵ bahseder. Gelenek, bir siyasi ve bir dinî alana ayrılmayı, 13. yüzyılda Kubilay ve Papka (Tib. Phags pa) arasındaki bir anlaşmaya bağlamaktadır, fakat bu isnat daha çok dinî menkıbe yazını alanına aittir. Örneğin, Moğolca metinlerde 'devlet sistemi'ne (Mog. *törö-yin yosun*) karşı 'dinî sistem'i (Moğ. *nom-un yosun*) görüyoruz. Burada *törö*, -Eski Uygurca *Xuanzang Biyografisi*'nde olduğu gibi- din dışı alanı belirtmektedir. Terminoloji sapmasıyla *törö* 'sistem, düzen' demektir; yani, örneğin 'seküler' alanın gösterimi için *kagan törö* 'kağanın düzeni' ifadesi kullanılırken, dinî alan *nom-un törö* ile ifade edilmektedir.²³⁶

Eski Budist Uygur edebiyatında *Beyaz Tarih* gibi bir kaynağın bulunmaması sebebiyle, bu iki sistemin daha önce sistematik olarak ele alınıp alınmadığı sorusu hâlâ tartışmaya açık olmalıdır. Bir iç ve bir de dış alan olarak bölünmenin, Uygur hükümdarlığından ve dinî politikalarından miras alınmış bir gelenek olması daha muhtemeldir ve bu şekilde kanıksanmıştır. Karabalgasun'daki erken tarihli yazıt, bunun eski bir Orta Asya düşüncesi olması gerektiğini ve Yuan dönemine ait bir icat olmadığını doğrulamaktadır.

²³¹ Neşir ve çeviri için krş. Röhrborn, Klaus, *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain herausgegeben, übersetzt und kommentiert* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1991), 282-284. satırlar: *kim ol iki süölärdä iç nomug taş [tö]rög üküš küläyür.*

²³² Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s.71'de bu kavramın Budistler tarafından getirildiğini ve Pāli terimleri olan *dhammacakka* 'dharma çarkı' ve *ānācakkā* 'devlet çarkı'na işaret ettiğini düşünür. Fakat s.72'de Zieme, ayrıca bir İç Asya düşüncesiyle ilgilendiğimizi düşünen yazarlardan alıntılar yapar.

²³³ Sagaster, Klaus, *Die Weiße Geschichte (Čayan teike). Eine mongolische Quelle zur Lehre von den beiden Ordnungen Religion und Staat in Tibet und der Mongolei* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1976), s. 9-49.

²³⁴ Sagaster, *Weiße Geschichte*, s. 9-10.

²³⁵ *Lha chos* ('dinî düzen') ve *mi chos* ('toplumsal düzen') ile birlikte *chos* ('dinî alan') ve *srid* ('siyasi alan') gibi tamamlayıcı Tibetçe terimlerle krş. Bunlar şu çalışmada belgelenmiştir: Roesler, Ulrike, "Die Lehre, der Weg und die namenlose Religion: Mögliche Äquivalente eines Religionsbegriffs in der tibetischen Kultur," *Religion in Asien? Studien zur Anwendbarkeit des Religionsbegriffs*, ed. Peter Schalk vd. (Uppsala: Uppsala Universitet, 2013), s. 139-140.

²³⁶ Daha fazla terim için bkz. Sagaster, *Weiße Geschichte*, s. 10. Moğolcada *törö* sözcüğünün anlamı üzerine bkz. Skrynnikova, Tatyana, "Die Bedeutung des Begriffes *törö* in der politischen Kultur der Mongolen im 17. Jahrhundert," *Asiatische Studien* 63.2 (2009): 435-476.

Epigrafik kaynaklarda ve el yazmalarında sevabın tevcihi; iç (din) - dış (siyaset)²³⁷, yukarı (gök, mavi renkle ilişkilendirilmiş) - aşağı (yeryüzü, kahverengi renkle ilişkilendirilmiş), erkek-dişi, uzak-yakın vb. gibi -çoğu uzamsal- birbirini tamamlayan farklı ikili kavramları çağrıştırmaktadır. Dinî ve siyasi görevlilerin, Uygur Devleti'nin sırasıyla dâhilî ve haricî alanlarına atanması, sembolik sınırlamaya ait oldukça mühim bir çizgi çekmekle kalmamış, ayrıca sadaka verme sırasında bu kavramın daha pratikteki kullanımı açısından da önemli olmuştur.²³⁸

2.6.2. Sıfatlar²³⁹

2.6.2.1. Kağanların Bodisatva Olarak Adlandırılması²⁴⁰

Moğol imparatorlarının Moğol kaynaklarında sık sık Cakravartinler, cihan hükümdarları ya da bodisatvalar olarak takdim edildiği iyi bilinmektedir.²⁴¹ Eski Uygurca yazıtsal kaynaklarda, Uygur veya Moğol hükümdarları ve hatta onların aile üyeleri bodisatvalar olarak belirtilmektedir. Ayrıca el yazması kaynaklarda tanıklanmış başka sıfatları da görürüz:

‘bodisatva Nom Kulı’²⁴²

‘bodisatva prens Nomdaş’²⁴³

‘mukaddes efendimiz, bodisatva’²⁴⁴

Hanlık ailesinin bir kadın üyesi de bodisatva olarak takdim edilmektedir:

çocukluğundan beri şefkatli²⁴⁵ bodisatva Oñ Tegin Bağı²⁴⁶

Hükümdarlar; bodisatvalar ve Budalara özgü ‘bağışlayıcı, merhametli’ gibi başka sıfatlara da sahip olabilirler.²⁴⁷

²³⁷ Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s.70’te bir metinden (U 3528 verso 8-11) alıntı yapar. Bu metinde iç alan ‘temiz ve kutsal *dharma* ve öğretisi’ (EU *arg idok nom şazin*) ve dış alan ise ‘kağanlar ve beyler’ (EU *eligläri bağläri*) ilavesi ile ‘devlet ve yurt’ (EU *el uluş*) şeklinde adlandırılır.

²³⁸ Bkz. Zieme, Peter, “Stifter und Texte von der Seidenstraße nach Zeugnissen des altuigurischen Buddhismus,” *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion. Von Königen, Mönchen, Vordenkern und Laien in Indien, China und anderen Kulturen*, ed. Barbara Schuler (Wiesbaden: Harrassowitz, 2013), s.43.

²³⁹ Budist Uygur metinlerinde (esasen kalıp baskı metinlerde) Moğol hükümdarlarının sıfatları hakkında bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 74-80. Zieme, Moğol imparatorunu bir cihan hükümdarı veya *dharmaya* göre hükmeden biri olarak tasvir eden sıfatlardan bahsetmektedir.

²⁴⁰ Hâlihazırda bkz. Klimkeit, “Stifter,” s. 290.

²⁴¹ Örn. Elverskog, *Jewel Translucent Sūtra*, s. 130, 152, 173, 175.

²⁴² Geng, “Zhong xiu wenshu si bei,” 19. satır: EU *bodis(a)t(a)v nom kulı*, Mañjuśrī Tepesi’ndeki yazıt.

²⁴³ (EU *bodis(a)t(a)v nomdaş taystı*, Mañjuśrī Tepesi’ndeki yazıt) Geng, “Zhong xiu wenshu si bei,” 24. satır.

²⁴⁴ (EU *bodis(a)t(a)v idok t(ä)ñrikänimiz*) (CI I, 22) Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s.18.

²⁴⁵ (EU *känçindinbärü oglagu bodis(a)t(a)v oñ tegin baği*, CI I 24) Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s.18.

²⁴⁶ Bu, El Yıgımış Bağı adlı hükümdarın kızıdır. İsim, yazıtın Çince kısmına göre yeniden kurulmuştur (Geng, Hamilton “Stèle commémorative,” s.33-34). Başka bir biçimi için bkz. Balati, Liu, “Yiduhu gaochang wang,” s. 64 (75.satır): *känçindinbärü oglagu bodis(a)tvı tåg el yıgımış bağini*.

Lotussūtra'daki bir bölüm olan ve ayrı bir metin olarak aktarılan *Avalokiteśvarasūtra*'nın, rahipler cemaatine mensup olmayan Şaraki adlı bir kadına ait kolofonunda, Moğol hükümdarı²⁴⁸ Tuğ Temür (hâkimiyeti 1329-1332 arası) ve eşinin, bodisatva soyundan geldiklerinin belirtildiğini görüyoruz:

Bodisatva soyundan Kağan ve Hatun on binlerce (yıl) yaşasın.²⁴⁹

Benzer şekilde, “Uygurca İlahi” başlığıyla bilinen metinde, bilinmeyen bir hükümdar, bodisatva soyuna ait olarak anılır.²⁵⁰ ‘Bodisatva soyundan’ (EU *bodis(a)t(a)v uğuşlug*) ifadesi, *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın hikâye döngüsü içinde hayvanlar ve insanlar Buda'nın önceki doğumları şeklinde tanımlanırken pek çok kez onlara ait bir sıfat olarak geçmektedir. Bu, Moğol ya da Uygur kağanlarının bir sıfatı olarak birçok kolofonda tanıklanmaktadır.²⁵¹ Moğol metinlerinde, ‘bodisavat(lar) soyundan’ (Moğ. *bodistw törölkitü*) ifadesinin ödünçlendiğini görüyoruz.²⁵²

Gelecekteki Buda Maitreya'ya yakın olan hükümdar düşüncesi, *tuṣita* cennetinden inme hadisesini vurgulayan başka bir sıfatla ifade edilebilmektedir.

[...] [Moğol İmparatoru] *tuṣita* cennetinden inmiş efendimize yeniden teveccüh göstererek [...] ²⁵³, (CI V, 13)²⁵⁴

Bir yazıtta bulunan, Çağatayların üyelerinin *tuṣita* cennetine yükselmesi ifadesi (yani ölümlerinden sonra, gelecekteki Buda Maitreya ile kalmak için) daha farklıdır:

Alıu ile başlayıp Nom Kulı'na kadar,
bol *puṇy*alı azizler
bütün hanlar Çağatay tahtında oturup
tuṣita sarayına yükseldiler (ölümünden sonra)²⁵⁵.

²⁴⁷ (EU *t(ä)ṇrikān*) (EU *y(a)rılıkançuçı köñüllüg*, CI III, 3). Krş. Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s.19; Balati, Liu, “Yiduhu gaochang wang,” s. 65 (105. satır).

²⁴⁸ Bodisatva olarak Moğol imparatoru hakkında bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 76-77.

²⁴⁹ Kasai, *Kolophone*, 57 [metin nu. 6.19 (68-69)].

²⁵⁰ (EU *bodis(a)t(a)v uğuşlug hagan hatun tūg tümän yaşazun*) Krş. Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*, metin nu. 39.17: “Ey bodisavat soylu [han]ımız” (EU *bodis(a)t(a)v uğuşlug [han]ım(i)[z-a]*).

²⁵¹ Zieme, “Bemerkungen zur Daiterung,” s. 394'te (yeni baskıda s.521) kolofonlarda geçen iki tanık daha alıntılanır (*Rājāvavādaka* kolofonunda 圓覺經 *Yuanjue jing*'e bir *Buyan ävirmäk*). İlk kolofon Kasai, *Kolophone*, s. 207'de [metin nu. 109], ikincisi de Kasai, *Kolophone*, s. 116'da [metin nu. 41] yeniden neşredilmiştir. Uygur hükümdarına (*han*) ve Uygur devletine yazılmış bir ilahi neşri için bkz. Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*, metin nu. 39.17.

²⁵² Örn. *Erdeni tunumal neretü sudur*'da Altan Kan'ın bir unvanı olarak bulunur (Elverskog, *Jewel Translucent Sūtra*, s. 242).

²⁵³ (EU *tuṣittin enmiş t(ä)ṇrikānimizni yänä soyurka[p]* [...]) Balati, Liu, “Yiduhu gaochang wang,” s. 69'da (satır 219) *soyurkadıp* şeklinde okur.

²⁵⁴ Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s. 22.

²⁵⁵ Geng, “Zhong xiu wenshu si bei,” satır 12:

alugu başlap nom kulıka tägi
agır buyanlıg idoklar
alku han çağatay oronın olurup
agıtıtlar tužit ordoka

Çağatay Hanı Alyu (hükümdarlığı 1260-1265/6 arası), Çağatay'ın torunlarından biridir. Reşideddin'e göre Nom Kulı, bağış yapan Nomdaş'ın kardeşi ve ikisi de Alyu'nun ikinci oğlu olan Çübei'nin oğullarıdır.²⁵⁶ Fakat yazıtın 19. satırında Nomdaş'ın Nom Kulı ve Av(a)lçay Hatun'un oğlu olduğu ifade edilir.

2.6.2.2. Kökeni Bokok'a²⁵⁷ Uzanan Bir Lotus Çiçeği

Anıt Yazıt'ta, bir kadın bu sıfatla anılır:

‘Kökeni Bokok’a²⁵⁸ kadar uzanan lotus çiçeği Oñ Tegin Bağı’²⁵⁹

Bu sıfat, Uygurların hanedanlık kökenlerine dair uzun soluklu bir bellekleri olduğunu ispatlamaktadır, çünkü Bokok Kağan, 8. yüzyılın sonlarında Doğu Uygur Kağanlığı'nda Ädiz hanedanlığını²⁶⁰ kuran kişidir (hâkimiyeti 795-808 arası)²⁶¹.

(Mañjuśrī Tepesi'ndeki yazıt)

Uygur hanedanına mensup adı korunamamış birine referansla: *aşnuķi oronı tuşıtka [bar]dı* (CI IV, 21, ed. Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” 20) Balati, Liu, “Yiduhu gaochang wang,” s. 68'de (satır 175) bu cümledeki bir fiilin transkripsiyonunu vermezler.

²⁵⁶ Çeviri için bkz. Boyle, John Andrew, *The Successors of Genghis Khan* (New York: Columbia University Press, 1971), s. 143-144.

²⁵⁷ Bilimsel literatürde bu isim farklı şekillerde yazılır. Daha sonraki söylencelerin bu yönetici ismini -belki de halk etimolojisi ile- “şiş, kursak, tomurcuk, boğaz uru, guatr” anlamlarındaki *bokok* sözcüğüyle bir tutması nedeniyle bu sözcükle aynı şekilde telaffuz edildiği çıkarılabilir. Bu sözcük üzerine bkz. Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, cilt I (Wiesbaden: Harrassowitz, 1991), s. 230. *Bokok*'un başlangıçta kişi adı değil de bir unvan olması da muhtemeldir. *History of the Chinese Dynasty* (Çin Sülalesi Tarihi) (Çin. *Jinshu* 晉書) eserinde korunmuş olan, meşhur Xiongnu (Hyung-nu / Hun) dilindeki beyitte Çince karakterlerle **Bok-kok* unvanı bulunur. Bkz. Vovin, Alexander, “Did the Xiong-nu speak a Yeniseian Language?,” *Central Asiatic Journal* 44.1 (2000): 93. İç Asya steplerinde unvanlar bir dilden diğerine sık sık ödünçlendiği için, Xiongnu dilinden -ki Vovin'e göre apaçık bir Yenisey dili- eski bir alıntı sözcüğün de bir Türk dilinde bulunması sürpriz olmayacaktır.

²⁵⁸ Balati, Liu, “Yiduhu gaochang wang,” 64'teki (satır 81) okuyuş: *bokok tözlüg pundarik çäcäk täg tegin bägini*. Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*, 20.70 numaralı metnin notunda, *bokok tözlüg* ifadesi “knospen (tragende)” şeklinde açıklanmaktadır. Benzer şekilde Zieme, “bazı düşünceler”, s.234'te *bokok tözlüg*'ün ünlü bir hükümdara gönderme yapmadığına, aksine lotus çiçeğini betimleyen bir sıfat olduğuna hükmedilir. Fakat aşağıda da alıntılanan U 971'deki genitif ekiyle *bokok töznüñ* tanığı, Geng ve Hamilton'un eski yorumunun doğru olduğunu gösterir. Aynı düşünce şu çalışma içinde de dile getirilir: Clark, Larry, “Manichaeism Among the Uygurs: The Uygur Khan of the Bokug Clan”, *New Light on Manichaeism: Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism Organized by The International Association of Manichaeic Studies*, ed. Jason David BeDuhn (Leiden, Boston: Brill, 2009), 64; EU *bokok tözlüg pundarik çäcäk oñ tegin bägi*, CI I, 29) Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s.18.

²⁵⁹ *Oñ tegin bägi* okuyuşu kesin değildir. Bunun yerine *täg tegin bäg* şeklindeki okuma önerisi ile krş. Zieme, Peter, “Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983* (1986): 234. Bu durumda bahsi geçen kişinin erkek olması gerektiği varsayılacaktır.

²⁶⁰ Ädiz hanedanlığına ait başvuru niteliğindeki bir kronoloji şu çalışmada bulunur: Moriyasu, Takao, *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße: Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*, çev. Christian Steineck (Wiesbaden: Harrassowitz, 2004), s. 222.

²⁶¹ Bu hükümdarın nüvizmatik tanıkları için bkz. Thierry, François, “Les monnaies de Boquq qaghan des Ouïgours (795-808),” *Turcica* 30 (1998): 263-278. Yazıtta III, 12'de Bokok

Kansu Uygur hükümdarları kökenlerini Ädiz'den önceki Yaglakar Hanedallığı'na kadar dayandırırken, Batı Uygurları Bokok'un soyundan gelmektedir. Anıt Yazıtı, Uygurların hanedan kökenleri hakkında -Ögedey'in hükümdarlığı (1229-1241) sırasında Karakurum'da keşfedilmiş yazılı bir taş tablettten bahseden Farslı tarihçi Cüveynî (1226-1283) tarafından verilen rivayetle oldukça benzerlikleri vardır- olduğu kadar Bokok ve onun ailesi hakkında da efsanevi rivayetleri barındırır.²⁶²

Çok yakın bir benzer ifade, Toharca B'den çevrildiği için birkaç yüzyıl daha önce yazılmış olduğu açıkça anlaşılan bir el yazmasında da bulunur:

T(ä)ŋrikän²⁶³ Takın Kız T(ä)ŋrim, Bokok neslinin lotus çiçeği²⁶⁴

Bu sıfat esasında daha fazla unsurdan oluşur. Kasai'nin yayımında *bokok* sözcüğünden önce, diğerlerinin yanında *WD // uguşnuŋ ud[u]mbar len[hua]sı* şeklinde okuduğumuz dört sözcük bulunur. El yazmasını kontrol ettikten sonra, bu zamana kadar sadece transliterasyonu yapılmış olan kelime için *udan*²⁶⁵ okuyuşunu tespit edebilir ve bütün ifadeyi şu şekilde tercüme edebiliriz: “T(ä)ŋrikän Takın Kız T(ä)ŋrim, Bokok neslinin lotus çiçeği [İng. çev. flower], *udan* boyunun²⁶⁶ *udumbara* çiçeği [İng. çev. blossom]”.²⁶⁷

‘Lotus çiçeği gibi’ (EU *pundarik çäcäktäg*) sıfatı, rahipler cemaati dışında sıradan bir inanır olan Şaraki adlı bir kadına ait kolofonda da tanıklandığı gibi, bir prense gönderme olarak kullanılabilir:

Kağan efsanesinden bilinen beş prens hikâyesine gönderme vardır (bkz. Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s.37).

²⁶² Bkz Atwood, “The Uyghur Stone”.

²⁶³ *t(ä)ŋrikän* sözcüğünün kadınlar için bir sıfat olarak kullanılması hakkında bkz. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” s. 166.

²⁶⁴ (EU *bokok töznüŋ punḍarik çäcäki t(ä)ŋrikän takın kız t(ä)ŋrim*, U 971 [T II S 20] /v/15-16/) Ed. Kasai, Yukiyo, “Ein Kolophon um die Legende von Bokug Kagan,” 内陸アジア言語の研究 *Nairiku ajia gengo no kenkyū* [*İç Asya Dilleri Üzerine Araştırmalar*] 19 (2004): 15-16. Ayrıca U 2105 numaralı fragmanın da eklendiği yeni basıma bkz. Kasai, *Kolophone*, s. 204 (metin nu. 107).

²⁶⁵ Eski Uygurca el yazmalarında *udan* boyu üzerine daha fazla tanık şu eserde ele alınmıştır: Zieme, Peter, “The West Uigur Kingdom: Views from Inside,” *Horizons* 5.1 (2014): 14-15. Atwood, “The Uyghur Stone,” s. 329’da *udan* sözcüğünden Bokok’un bir ‘sıfatı’ olarak bahseder.

²⁶⁶ Bu konuda çok ilginç bir yorum Clark, “Manicheism,” s.66’da verilmiştir. Clark, Bokok’un bir hükümdar adı olmadığı, bir boy ya da sülale adı olması gerektiği sonucuna varır. Ayrıca bu boyun, Dokuz Oğuz boyundan ikincisi olan ve Çin kaynaklarında *Buku* şeklinde geçen boy ile ve Hotanca Staël-Holstein tomarında yer alan *bākū* etnonimi ile aynı olduğunu öne sürer. Her ne kadar bu varsayım çok cazip olsa da, U 971 numaralı el yazmasında yeni anarılın *udan uguşnuŋ* tamlayanı *Bokok*’un bir boy ismi olmadığını açık bir biçimde kanıtlar.

²⁶⁷ Çinceden alıntı *lenhua* (Çin. *lianhua* 蓮華) da tam olarak “lotus” demektir; *udumbara* ise bir incir ağacıdır ve Hint edebiyatında bu ağacın çiçekleri olağanüstü ve mükkemmel bir şey olduğu için övülür. Bu nedenle burada *lenhua* sözcüğünü ‘çiçek’ [İng. blossom ‘ağaç çiçeği, çiçek’] olarak tercüme ettim. Ayrıca Shōgaito, Masahiro, “Drei zum *Avalokiteśvara-sūtra* passende Avadānas,” *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, ed. Jens Peter Laut ve Klaus Röhrborn (Wiesbaden: Harrassowitz, 1988), s. 98’de “Maitreya Buda’nın asil *udumbara*-çiçeği (harfiyen çeviri lotus)”nden bahseder (EU *tözün maitre burhanlıg udumbar lenhua*).

lotus çiçeği gibi olan Prens Yan (燕)²⁶⁸

Bu sıfatın mevcut olduğu kısmen tahrip olmuş başka bir tanık şöyledir: ‘[...] lotus çiçeği gibi saf ve yakışıklı Turçisman Aka’.²⁶⁹

2.6.2.3 *Cintāmaṇi Mücevheri Gibi*²⁷⁰

Bu sıfat, hükümdarın Buda’yla –bile– karşılaştırıldığı hikâye döngülerinin giriş kısmında görülür:

Ben, Tükätmiş Totok, (eşim) Alkatmış ile birlikte paha biçilmez eşsiz *cintāmaṇi* mücevherini andıran Buda benzeri *cakravartin* han₂ hazretlerinin önünde [şimdi] diz çöküyoruz²⁷¹

Ayrıca bir Uyгур beyine (EU *bäg*) yapılan övgüde de bu ifade bulunur:

Fakirlik yüzünden sıkıntı çekenlerin zengin olma dileklerini gerçekleştiren *cintāmaṇi* mücevheri [bey]²⁷²

Bir yazıtta adı geçen bir Uyғur kağanının da bu sıfatı taşıdığı görülür:

Hükümdar Hazretleri Jiyagatu Kağan, *cintāmaṇi* mücevherine benzeyen efendimizle samimi biçimde₂ konuştuktan sonra²⁷³

Mañjuśrī Tepesi’ndeki iki dilli yazıtta, *cintāmaṇi* mücevherinden bahseden biraz tahrip olmuş sıfatla, sadece Cengiz Han’a gönderme yapılmış olabilir:

cintāmaṇi mücevheri gibi dürüstçe₂ bütün [dileklerini yerine getirmiş] Cengiz Han’ın tahtına çıktıktan sonra²⁷⁴

²⁶⁸ (EU *pundarik çäçäktag yin wang tayı*) Kasai, *Kolophone*, s. 57 [metin nu. 6.20(70)].

²⁶⁹ (EU [...] *pundarik çäçäk tag arıg körkä turçisman aka*, CI IV, 31-32) Balati, Liu, “Yiduhu gaochang wang,” s.68’de (satır 186) *körtle* şeklinde okuyor, bu biçim anlamı değiştirmez.

²⁷⁰ Bu sıfat ayrıca Mani’nin kendisine atıfla “Mani İçin Büyük İlahi”de tanıklanır. Krş. Clark, Larry V., “The Manichean Turkic *Pothi-Book*,” *Altorientalische Forschungen* 9 (1982): satır 251.

²⁷¹ (EU *ol antag törlüg bulunçsuz çintamani ärdini tag burhanlıg ç(a)kr(a)v(a)rt elig han kutıça: [amtı] m(ä)n tükätmiş totok alkatmış birlä [tiz]im(i)zni çökütip*, DKPAMH/1 varak 2 /v/4-7/) Geng, Shimin, Jens Peter Laut, Jens Wilkens, “Fragmente der uigurischen *Daşakarmaphadāvanāmālā* aus Hami (Teil 1),” *Ural-Altische Jahrbücher* N.F. 19 (2005): 79.

²⁷² (EU *çıgay üzä ämgänmişlär[niñ] bayumaklıg küşüslärin kanturdaçı çintamani ärdinisi*) Ed. Zieme, Peter, “Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg,” *Türk Dilleri Araştırmaları* 3 (1993): 275 [yeniden yayımı: *Fragmenta Buddhica Uigurica: Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, ed. Simone-Christiane Raschmann ve Jens Wilkens, 554. Berlin: Klaus Schwarz, 2009].

²⁷³ (EU *jiyagatu kagan süüsi çintamani tag t(ä)ñrikänimiz birlä çin y(a)rp sözl[ä]şip*, CI V, 7-8) Geng, Hamilton, “Stèle commémorative,” s. 21-22.

²⁷⁴ (EU *çintamani ärdinikä oğşatı çin kertü alku [...] çinggis hagannıñ ornınta olurmuş*, Mañjuśrī Tepesi’ndeki yazıt) Geng, “Zhong xiu wenshu si bei,” 1-2. satırlar. Ayrıca Buda’ya atıfla yapılmış bir karşılaştırma da tanıklanır: “*çintāmaṇi* mücevheriyle karşılaşmak kadar güç olan umudumuz [yani Buda]” (EU *alp tuşuguluk çintamani ärdini tag umugumuz*) (ed. Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994), § 680.14 = yeni yayımı Kasai, *Kolophone*, 103 [metin nu. 39a.57(14)] içinde. Buda ile *cintāmaṇi* mücevherinin karşılaştırılmasına dair diğer tanıklar için bkz. Örneğin MaitrH I, 15a7-8 (Geng, Klimkeit, *Zusammentreffen*, 1307-1308. satırlar), MaitrH II, 2a29 (Geng, Klimkeit, *Zusammentreffen*, 1509. satır), MaitrH III, 5b30 (Geng, Klimkeit, *Zusammentreffen*, 2505. satır).

Moğolca bir metninde bu sıfat, Dalai Lama ile ilişkili olarak tanıklanır:

Dilek mücevheri gibi olan Dalai Lama bildirdi, [...] (Moğ. *čindamani erdeni metü dalai lam-a jarly bolju ügüler-ün* [...])²⁷⁵

Moğol Dönemi boyunca Turfan bölgesindeki Budist Uygurların diğer merkezlerle temasları yoğunlaşmıştır. 13. ve 14. yüzyıllarda baskı tekniği, Budist metinlerin yayımını kolaylaştırmak için yaygın olarak kullanılan bir araç hâline gelmiştir. Bildiğimiz kadarıyla, kalıp baskılar çoğunlukla Yuan döneminde, 1272'den beri Yuan İmparatorluğu'nun resmî başkenti olarak tanınan Dadu'da (大都) (bugünkü Pekin) yapıldı.²⁷⁶ Kolofonların bize söylediğine göre, sevap (Skt. *punya*) kazanmak için bazı eserler bin hatta on bin nüsha basılıp dağıtılmış.²⁷⁷ Fakat bu duruma şu açıdan bakmak da dikkate değer: Budist metinlerin teksirinin merkezileştirilmesi, aynı zamanda devletin söz konusu içerikler üzerinde kontrolünün olabileceği anlamına gelir.

Çeşitli metinler aracılığıyla öğrenilebildiği üzere Moğol döneminde Tantrik Budizm'in yükselişi ve baskı tekniğinin yayılmasıyla ile eş zamanlı olarak, yoğun Sanskrit çalışmaları da ortaya çıkmıştır. Sanskrit'ten alınmış birçok ödünç kelimeye başvurarak strofik aliterasyonla şiir yazan Budist Uygurlar artık, kökeni Eski Uygurca olan kelimelerde söz başında bulunmayan n-, p- veya d- gibi harflerle 'uyaklı' dizeler kullanabiliyorlardı. Strofik aliterasyon erken dönem Maniheizt metinlerinde de hâlihazırda tanıklanmaktadır, fakat Eski Uygur ve Moğol şiirinde geçerli olan karşılıklı bir etkinin var olduğu görülmektedir. Bir taraftan strofik aliterasyonlu Moğolca kolofonların Eski Uygurca kolofonları örnek aldığı doğru bir şekilde belirtilmiştir.²⁷⁸ Diğer taraftan Budist Uygur metinlerinde strofik aliterasyon kullanımının Moğol döneminde büyük oranda artmış olması kayda değerdir.

2.7. Budist Rahiplerin Unvanları

Uygur Budizmi'nde çeşitli idari rütbelerin ve manastıra ait unvanların nasıl yorumlanması gerektiği konusu, henüz incelenmeyi bekliyor.²⁷⁹ Böyle bir

²⁷⁵ Elverskog, *Jewel Translucent Sūtra*, s. 149 (çeviri), s. 152 (Moğolca metin).

²⁷⁶ Bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 51 ve 239. dipnotta daha fazla referansla. Çoğu kalıp baskının Çince sayfa numalandırmasına sahip olması sebebiyle, yazıcıların çoğunlukla Çin asıllı olduğu tahmin edilebilir (krş. Kudara, "Buddhist Culture," 186). Bu da metnin elle yazılan örneğinin kazanmış ahşap kalıplara oyulmasına rağmen neden bazı hataların yapılmış olduğunu açıklayacaktır. Carter tarafından ifade edildiği gibi Turfan bölgesindeki manastırların "birkaç yüzyıl boyunca" aynı zamanda "ileri düzeyde ve geniş çapta yapılanmış bir basım sanayisi" olan yerler olduğuna dair bilgi, kesin olgular tarafından desteklenmiş değildir. Bkz. Carter, Thomas Francis, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*. İnceleyen L[uther] Carrington Goodrich (New York: Ronald Press, 1955, 2. basım), s. 144.

²⁷⁷ Bin nüsha: örn. Kasai, *Kolophone*, s. 56-57 [metin nu.6], 116 [metin nu. 41], 133 [metin nu. 50]. On bin nüsha: Kasai, *Kolophone*, s. 121-122 [metin nu. 43]; 124 [metin nu. 45]. Her iki kolofon da *Sitātapatrādhārānī* hakkındadır. 110 nüsha basılmış bir metin Kasai, *Kolophone*, s. 118-120'de [metin nu. 42] ve 108 nüsha basılmış bir metin de yine Kasai, *Kolophone*, s. 122-123'te [metin nu. 44] düzenlenmiştir. Üstelik 100 ve 500 adet basımlardan da ayrıca bahsedilmektedir. Bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 97.

²⁷⁸ Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 48.

²⁷⁹ Bkz. Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 56'da bu mesele ihtiyaç duyulan bir eksiklik olarak belirtilir.

çalışmanın, farklı dillerdeki kaynaklardan geniş bir seçkiyi içermesi gerekecektir. Bu mesele, elinizdeki yazı içerisinde sadece ana hatlarıyla özetlenebilir. Eski Uygurca kolofonlardan ve yazıtlardan bildiğimiz üzere Batı Uygur Kağanlığı'nda Budizm kurumu ile doğrudan ilişkili memuriyetler vardı. Üst düzey bir görevli, 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol imparatoruna karşı doğrudan sorumlu olan '(Budist) öğretinin hocası [/gözcüsü]' (EU *şazin ayguçı*) idi.²⁸⁰ Yazıtlardan ve el yazması kaynaklardan '(Budist) öğretinin hocası' makamını elinde tutan bazı kişilerin isimlerini biliyoruz. Örneğin; Bazăk'lık'te 8 numaralı mağaradaki (yeni numaralandırma sistemine göre 18 numaralı) bir yazıtta adı görülen malum biri Sambodu'dur.²⁸¹ Bu mağaradaki yazıtlar neredeyse kesin olarak Moğol dönemine aittir.²⁸² Bu makamda bulunan kişilerle ilgili daha fazla tanık, Çin kaynaklarında yer almaktadır.²⁸³ *Şazin ayguçı* unvanı Çince *zong-tong* (總統)'a karşılık gelir ve 'devletin hocası'ndan (Çin. *guoshi* 國師) sonra ikinci sırada gelen dinî bir rütbedir.²⁸⁴ Bu unvanın ön Yuan Dönemi'nde hâlihazırda kullanımda olması muhtemeldir.²⁸⁵ Bununla birlikte, Batı Uygur Kağanlığı'nda 10. yüzyılda ve 11. yüzyılın başlarında en yüksek ruhani Budist rütbe açıkça *tutun* (<Çin. 都統 *dutong*) idi.²⁸⁶

Manastırların idaresine ilişkin olarak, Eski Uygurcaya *saṅgist(e)re*²⁸⁷, *saṅastere*²⁸⁸, *saṅast(e)re*²⁸⁹ veya *saṅgastere*²⁹⁰ şeklinde verilen Saknskrit *saṅghasthavira* 'başrahip' unvanının, Toharca (Toh. A/B *saṅkāstere*) aracılığı ile ödünçlendiğine dair edebî kaynaklarda tanıklar bulunmaktadır. Eski Uygurca *Xuanzang Biyografisi* çevirisinde Sanskrit biçime daha yakın olan *saṅast(a)vre* şekli

²⁸⁰ Bkz. Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Fasikül 1-6 (Wiesbaden: Franz Steiner, 1977-1998), s. 299, daha fazla referansla *ayguçı* maddesi altında ve bkz. Moriyasu, "Chronology," s. 204-207.

²⁸¹ Bkz. Moriyasu, "Chronology," s. 197-199.

²⁸² Bkz. Moriyasu, "Chronology," s. 203-204, Moriyasu tarih olarak Mağara 8'in onarım işlerinin gerçekleştirildiği 12. yüzyılda karar kılmaktadır. Bu onarım işi ve yazıtlar birbiriyle bağlantılıdır.

²⁸³ Moriyasu, "Chronology," s. 205.

²⁸⁴ Moriyasu, "Chronology," s. 205.

²⁸⁵ Krş. Moriyasu, "Chronology," s. 205. Moriyasu burada kendisine göre Yuan öncesi döneme ait olma ihtimali olan ve bu unvanları barındıran Eski Uygurca iki belgeyi (U 5304, U5319) aktarır. İlk belge bir manastırın ekonomik idaresi ile ilgilidir ve artık U 5591'e dâhil edilmelidir. Bkz. Raschmann, Simone-Christiane, *Alttürkische Handschriften Teil 13. Dokumente*. Teil 1 (Stuttgart: Franz Steiner, 2007), 79 (katalog numarası 62). İkinci belge ise Batı Uygur Kağanlığı idaresi tarafından çıkarılmıştır ve Murtuk'taki bir manastırın vergi muafiyetini taahhüt eder. Bkz. referanslarla birlikte Raschmann, *Alttürkische Handschriften Teil 13*, 45 (katalog numarası 26). Almanca çevirisiyle birlikte yeni bir yayımı Moriyasu, *Geschichte des uigurischen Manichäismus*, s. 158-159'da verilmektedir. Gözden geçirilmiş bir İngilizce çevirisi ise Moriyasu, "Chronology," s. 206-207'de bulunabilir. Moriyasu ("Chronology," s. 207) '(Budist) öğretinin hocası' (EU *şazin ayguçı*) unvanının 11. yüzyılda ortaya çıktığı sonucuna varır.

²⁸⁶ Moriyasu, "Chronology," s. 207-210. Ayrıca Tibet yönetimi ve yerel yönetim altındaki Dunhuang'da 'ruhban sınıfının başı' (Çin. *duşengtong* 都僧統, Tib. *sing tong ched po*) teriminin kullanımı için bu ciltte Gertraud Taenzer tarafından yazılan bölüme bakınız.

²⁸⁷ Berlin Turfan Koleksiyonu elyazması Mainz 95 + U 1800 + U 1697 /v/20/.

²⁸⁸ Berlin Turfan Koleksiyonu elyazması U 1961 /A/3/.

²⁸⁹ Berlin Turfan Koleksiyonu elyazması U 1096 /v/8/.

²⁹⁰ Berlin Turfan Koleksiyonu elyazması U 1961 /B/2/.

tanırlanır.²⁹¹ Bu yabancı unvan söz konusu metinlerde çevrilmeden doğrudan yer aldığı için, açıkça görülüyor ki okuyucular bu sözcüğe aşinaydı. Başrahip rütbesinin altında, manastırlardaki görevleri tayin edip iş buyuran kişiye atfen, Skt. *karmadāna*'ya karşılık gelen Uygurca bir unvan olan *iş ayguç* bulunmaktadır.²⁹² İlginç şekilde bu unvan Maniheist manastırların idaresinde de kullanılmıştır.²⁹³ *Nomçı bilgä* gibi diğer unvanlar da Budizm'le ilişkilidir fakat bu, ruhban sınıfına ait bir unvan mıydı yoksa rahipler teşkilatından olmayan sıradan inanırlar da bu makama geliyor muydu sorusunun cevabı kesin değildir.²⁹⁴

Manastıra ait “öğretinin [...], ahlâkî davranış sahibi saygıdeğer, üstat²”²⁹⁵ ve “muhterem ve faziletli öğretmen²”²⁹⁶ anlamındaki bu iki unvan, Toharcadan çevrilen Eski Uygurca Budist metinlerin kolofonlarında görülen Toharca *käşši* ‘öğretmen’ unsurunu içerir. Söz konusu unvan, Tohar Budizmi’nin Uygur Budizm’i üzerindeki etkisinin çoktan sona erdiği daha geç tarihli metinlerde²⁹⁷ yalnızca nadiren geçer. İlk unvandaki *şilavanti* unsuru Skt. “ahlâkî davranış sahibi”²⁹⁸ anlamındaki *śīlavat*’tan gelmektedir, fakat sözcükteki son ses bu unvanın Toharca²⁹⁹ aracılığı ile ödünçlendiğini göstermektedir. İkinci unvanda yer alan *açari* unsuru ise nihayetinde Skt. *ācārya*’dan gelmektedir. Bu unvan ayrıca *şāli* (Çin. (*a*)*sheli* (阿)舍梨 < Skt. *ācārya*) biçiminde Çince’den alıntı bir sözcük olarak da bulunmaktadır.³⁰⁰ *vapşı* (< Çin. *fashi* 法師 ‘öğreti üstadı’ = Skt. *dharmabhāṇaka* ‘öğretiyi duyuran’)³⁰¹, *samtso* (< Çin. 三藏 *sanjang* ‘tripiṭaka (üstad)’³⁰² veya *bahşı* (<Çin. *boshi* 博士 ‘öğretmen, hoca’) -bu sonuncusu Moğolcaya da kopyalanmıştır³⁰³- gibi başka unvanlar da

²⁹¹ Ed. Röhrborn, *Xuanzang-Biographie VII*, satır 1845.

²⁹² Bkz. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch*, s. 299, daha fazla referansla *ayguç* maddesi altında. Krş. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” s. 179: “Bu, günlük yaşamda veya bir törende sadece işleri düzenleyen oldukça düşük rütbeli bir kişidir. ...”

²⁹³ Bkz. Moriyasu, *Geschichte des uigurischen Manichäismus*, s. 71-72.

²⁹⁴ Unvanla ilgili daha fazla tanımla birlikte bkz. Moriyasu, “Chronology,” s. 201-203.

²⁹⁵ (EU *şazin* /// *t(ä)ñri şilavanti keşi açari*). Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” s. 187 (satır 17).

²⁹⁶ (EU *t(ä)ñri k(a)lan(a)badre k(e)şi açari*). Ed. Moriyasu, “Stake Inscriptions,” s. 187 (satır 18).

²⁹⁷ Yuan döneminden bir örnek: Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen*, metin nu. 50.15: *açari k(e)şi karunadaz sidu*.

²⁹⁸ Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 56.

²⁹⁹ Krş. Toharca B *şilavānde*. Bu sözcüğün bir kişi ismi ve bir sıfat olarak verildiği Adams, *Dictionary*, s. 691’de Sanskrit kaynaklı farklı bir etimoloji teklif edilmektedir: “*śīla*- + *vanda*-“ (“ahlâkî davranış övme”).

³⁰⁰ Hamilton, James Russell, “Les titres Šāli et Tutung en ouïgour,” *Journal Asiatique* 272 (1984): 425-437.

³⁰¹ Zieme, *Religion und Gesellschaft*, s. 44.

³⁰² Mirsultan, Aysima, *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert* (Wiesbaden: Harrasowitz, 2010), s. 315.

³⁰³ Daha geç döneme ait metinlerde bu unvanın semantiği hakkında şu mükemmel değerlendirmeye bakınız: Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. Vol.2 (Wiesbaden: Franz Steiner, 1965), s. 271-277 (Nu. 724).

Çincedeki biçimlerden kaynaklanmaktadır. Hatta el yazması metinde hafif tahrip olmuş *moč(a)k* (< Soğ. *mwck*) şeklinde Soğdca bir unvanla bile karşılaşılmaktadır.³⁰⁴

3. Sonuç

Bu makalede verilen, Batı Uygur Kağanlığı'nda ve komşu bölgelerindeki Uygur Budizmi'nin özetinde; genelde manastır teşkilatından olmayan sıradan Budistlerin rolü ve özelde bağışçıların önemi gibi diğer mühim meselelere değinilememiştir. Burada öğretisel hususiyetler yalnız kısaca belirtilmiştir. Batı Uygur Kağanlığı'ndaki Budizm tarihi ile ilgili ileride yapılacak bir çalışma, Turfan bölgesindeki Budist merkezlerin birbirleri arasındaki ilişkiyi ve yerel düzeyde bunlar arasındaki görelî farklılıkları ele alacak bir teşebbüsü de içermek zorundadır. Örneğin; kışlık başkent Kara Koço ile Toyok, Sängim veya Bâzâklık gibi daha uzak yerlerdeki manastır yapıları arasında nasıl bir ilişki vardı? Farklı konumlarda, Arı Ülke Budizmi veya bazı metin türlerini tercih etme gibi Budizm'e ait belli başlı özellikler var mıdır? Veya manastır teşkilatı dışındaki Budizm'in etkisi bir yerde diğerine göre daha aşikâr mıydı?

³⁰⁴ Zieme, Peter, "Zwei neue alttürkische *Saddharmapuṇḍarīka*-Fragmente," *Altorientalische Forschungen* 16.2 (1989): 377-378. [yeni yayımı: *Fragmenta Buddhica Uigurica: Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, ed. Simone-Christiane Raschmann ve Jens Wilkens (Berlin: Klaus Schwarz, 2009), 74-75]. Daha başka unvanlar şu çalışmada ele alınmıştır: Zieme, Peter, "Sur quelques titres et noms des bouddhistes turcs," *L'Asie Centrale et ses voisins. Influences réciproques*, ed. Rémy Dor (Paris: Inalco, 1990), 131-139 [yeni yayımı: *Fragmenta Buddhica Uigurica: Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, ed. Simone-Christiane Raschmann ve Jens Wilkens (Berlin: Klaus Schwarz, 2009), 574-582].